

ABBASÎLER DÖNEMİNDE
YAHUDİLERİN TEMEL EĞİTİM KURUMLARI:
BET ha-SEFERLER ve *BEYTÜLMİDRASLAR*

Nuh ARSLANTAŞ*

İslamî döneme gelinceye kadar yüzyıllar boyunca sürgün hayatı yaşayan Yahudiler, farklı din ve kültürlerin hâkimiyetinde varlıklarını koruyabilmenin sırrını, cemaatlerini eğitmekte bulmuşlardı. *Diyaspora* yıllarında gördükleri baskılardan ders alan din adamları, sürgün devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğunu anlamış; boş yere isyanlar yerine eğitime ağırlık vermenin daha doğru olacağına karar vermişlerdi. Mesihî toplumun bu şekilde inşa edileceğine inanan *rabbiler* (din adamları), yediden yetmişe cemaatin her kesimini eğitmeye çalışmışlardır.¹ Bu anlayıştan dolayı VIII. asrın Talmud otoritesi Pirkoy ben Baboy meşhur mektubunda, Yahudiliğin doğuş yeri olması nedeniyle Filistin'in (*Erets Yisrel*) Irak'tan (*Bâbil*) üstün olduğunu savunan meslektaşlarına, üstünlüğün coğrafyadan değil eğitimden kaynaklandığını belirtmiş; Irak Yahudilerinin *Tsiyon*'u (*Siyon*) da "eğitim-öğretim kurumları" olarak anladıklarını şu sözlerle ifade etmiştir: "...*Mesih günlerine gelince... (Iraklılar/Bâbilliler) mesih öncesi felaketleri kabul etmezler. Kutsal kitapta yazıldığı üzere, 'Ey Tsiyon! (Siyon) Bâbil kızlarıyla otur. Kendini kötü Edom'dan (Hristiyanlar) uzak tut'... Tsiyon, Tora (Tevrat) ve dinî vecibelerin (mistvot) öğretildiği Bâbil (Irak) yeşivalarından başka bir yer değildir.*"²

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul/ TÜRKİYE, noaharslan@hotmail.com

¹ Şmuel Safrai, "Elementary Education, its Religious and Social Significance in the Talmudic Period", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, New York 1969, s. 150, 153.

² Avraham Grosman, "ha-‘Aliya le-Erets-Yisrael bi’Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona והעלייה לארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המסלמי הראשונה", *Catedra* 8 (1978), s. 142.

İslam öncesi dönemde nüfusu 120'yi geçen her Yahudi cemaatinde görevleri sadece ilimle meşguliyet olan en az 10 kişi (*asara batlanim*) bulundurmamak, Talmudik bir emir olarak uygulanmıştır.³ "Batlanim" olarak isimlendirilen bu kimseler, İslamî dönemde "Tevrat ehli" anlamına gelen "Beney Tora" olarak adlandırılıyorlardı.⁴ XII. asırda İslam dünyasını gezen Yahudi Seyyah Tudelalı Benjamin, Bağdat şehrini ziyareti sırasında (1170'ler) bu kimselerden de bahsetmiştir.⁵ *Batlanim*'in bütün ihtiyaçları cemaatler tarafından karşılanırdı.⁶

1. Yahudilerde Dinî Eğitimin Önemi

Gerek İslam öncesi gerekse İslam hakimiyetine girildikten sonra Abbasîler döneminde Yahudi eğitiminin temelini, Tevrat ve Talmud merkezli dinî eğitim oluşturmuş; astronomi, astroloji, tıp ve felsefe gibi bilimlere ise çok fazla ilgi gösterilmemiştir. Bu tutum, istisnalar hariç, modern dönemlere kadar da bu şekilde devam etmiştir. Abbasîler döneminde İslam dünyasındaki fikrî tartışmalara, cemaat kurumlarının yönetimini elinde tutan dinî liderler (*geonim*) kapılarını hep kapalı tutmuşlardır. Yahudi din adamları, din dışı konularda (*hohmot nohriyot*) değil kitapların hazırlanması, yazılan kitapların okunmasına dahi karşı idiler. Öğretilerini Hz. Musa'ya dayandıran *yeşivalar*daki din adamlarının temsil ettiği geleneksel Yahudilik, İslam dünyasındaki ilmî gelişmelere genelde kulak tıkamışlardır. Bunlar, atalarından miras devraldığı Talmud'u tekrar tekrar okuma ve şerhini yapmayı "ilmin en büyüğü" kabul ediyorlardı. Abbasîler döneminin başlarında yaşamış Yahuday Gaon'un (görev yılları: 757-761) bunu öğrencilerine her vesileyle hatırlattığı rivayet edilir.⁷ Sadece *halaha* üzerine yoğunlaşan *yeşivalar*ın din dışı ilimlere bu bakışı, dönemin Müslüman ilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Câhiz (ö. 255/869), kelâm

³ Bkz. Mişna Megila 1:3.

⁴ S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley: University of California 1967-1988, II, 211.

⁵ Benjamin, *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 65.

⁶ Zvi Kaplan, "Batlanim", *Ejda*, VI, 325.

⁷ *Şe'lot u'Tşvot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mitsrayim* שלאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968, II, 52-53.

ilmi örneğinden hareketle, kendi zamanında, Hıristiyanların tersine Yahudilerin din dışı kabul ettikleri ilimlerle uğraşmayı bid'at kabul ettiklerini; bunların yegâne uğraşlarının Tevrat ve Peygamberlerin kitapları [*Neviim*] olduğuna dikkat çekmiştir.⁸

Din dışı ilimlere karşı bu kapalılık birkaç asır sonra da pek farklı değildi. Samuel ben Hofni'nin Sura Yeşivası'nda *gaonluk* yaptığı dönemde (997-1013) Yahudi din adamları, kafaların karışacağı endişesiyle Müslüman ilim adamlarının kitaplarının okunmasına şiddetle karşı idiler.⁹ İslam dünyasındaki bilimsel faaliyetlere iştirak edenler ise, cemaatlerinden bağımsız, yaşadıkları toplumla bütünleşen ilim adamları idi. Abbasiler döneminde (IX. asır) İslam toplumundaki sosyo-ekonomik gelişime paralel olarak sınıfsal dönüşüm yaşayan Yahudiler, Müslümanların *ulûm-ı dahîle* adı verdikleri tıp, eczacılık, astronomi, astroloji ve felsefe gibi beşerî bilimlerde rol almışlardır. Ancak belirtilmelidir ki, bu kimseler, dinen Yahudi olsalar da şeklen, ruhen ve kültürel açıdan kesinlikle Yahudi değillerdi. Zaten bunların felsefe ve kelâm gibi bir yönüyle dinle ilgili çalışmaları dahi din adamları tarafından asla tasvip edilmemiş; kafaların karışacağı endişesiyle okunmaları bile yasaklanmıştı. Buna kapalılık Sa'diya Gaon (892-942) ve Davud el-Mukammis (900'ler) gibi birkaç Yahudi din adamı istisna edilirse, Abbasî ve sonraki dönemler ile Osmanlı dönemi de dahil modern zamanlara kadar bu özelliğini hep korumuştur.¹⁰ Modern dönemde dahi aşırı tutucu grupların tavırları hâlâ bu yöndedir.

Yukarıda belirtildiği üzere, Abbasiler döneminde Yahudi eğitimi denince, dinî eğitim ve bu eğitimin verildiği kurumlar anlaşılmalıdır. Dinî eğitimin bu öneminden dolayı Yahudilerde yapılan sabah ibadetlerinde

⁸ Câhiz, *er-Reddî 'alâ'n-Nasârâ*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411, s. 61.

⁹ Alexander Marx, "Rab Saadia Gaon", *Essays in Jewish Biography*, Philadelphia 1947, s. 26; Baron, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume*, New York 1943, s. 12.

¹⁰ Konuyla ilgili İslami dönemdeki tavrı için bkz. Arslantaş, *İslam Dünyasında İktisadî ve İlmi Hayatta Yahudiler*, İstanbul 2009, s. 436 vd. Osmanlı döneminde Yahudi din adamlarının din dışı ilimlerle meşgul olunmasına karşı çıkışları ve gerekçeleri için bkz. Charles Berlin, "A Sixteenth-Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: the *Seder Eliyahu Zuta* of Elijah Capsali and its Message", *Studies in Jewish Bibliography History and Literature in Honor of I. Edward Kieff*, ed. Charles Berlin, New York 1971, s. 24 vd.

Tanrı emirlerine sarılmak için düzenli Tevrat öğrenmek ve öğrendiklerini güncel hayata yansıtmak gerektiği hep dile getirilmiş; *Tora*'dan sapmamak için sözlerini güzel göstermesi amacıyla Tanrı'ya niyazlarda bulunulmuştur.¹¹

Yahudi anne ve babalara cehennem azabından kurtulma yolunu, çocuklarının, ölümlerinden sonra kendilerine yapacağı dua olarak gösteren din adamları, çocukların dinî eğitim almasını hep teşvik etmişlerdir.¹² Pumbedita Yeşivası başkanı Hayy Gaon'un (ö. 1038) babaları, çocuklarını eğitecek öğretmenler tutmaları konusunda sıkça uyardığı rivayet edilir.¹³ Yahudilikte erkek çocukları eğitmek, babaların en önemli görevlerinden biri kabul edilmiştir. Yeni evlenen biri "...*Tanrı sana Tevrat talim edecek, Tevrat'ın emirlerini harfiyen yerine getirecek erkek çocuklar nasip etsin*" şeklinde tebrik edilirken;¹⁴ bir torundan Tevrat pasajları (*pisukim*) dinlemek, Sina Dağ'ında (*mi-Har Sinay*) Tanrı'yı dinlemekle eşdeğer görülürdü.¹⁵

Sura Gaonu Amram ben Şeşna (görev yılları: 858-871) konuşmalarında her Yahudinin senesini üçe ayırmasını, ilk üçte birinde *Tora*, sonraki üçte birinde Mişna, son üçte birinde ise Talmud öğrenmesini tavsiye etmiştir.¹⁶ İslamî dönemin büyük Yahudi âlimlerinden Maimonides (Musa

¹¹ Yahudilerde günlük olarak okunan bu dua şöyledir: "*Baruh Ata Adonay Eleheynu Meleh ha-'Olam şe targilenu be-Torateha ve tabikenu be-mitsveteha ve el-tevienu lide hata ve lo lide 'avera ve-lo leyedy nisayon...*" [ואל , אלהינו מלך העולם...שתרגילינו בתורתך, ותדביקנו במצותיך, ואל ...ברוך אתה יי , אלהינו מלך העולם...שתרגילינו בתורתך, ותדביקנו במצותיך, ואל ...ניסיון...*... Kütsalsın Sen Tanrı'mız, Kainatın İlahı...Düzenli olarak Tora öğrenelim; emirlerine sıkıca sarılsak. Bizî hataya düşürme, emirlerine karşı gelmeye ve günah işlemeye sevk etme!*" Bkz. *Şe'elot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 115. Günümüzde de okunan bu duanın metni ve tercümesi için bkz. *Sidur Kól Ya'kov ke-Minhag Aram-Tisova* סדור קול צובה יעקב כמנהג ארם צובה, trc. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul 2005, s. 8, 10.

¹² Abraham Bloch, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, New York 1980, s. 57.

¹³ Yehoshua Horowitz, "הבת בתקופת הגאונים", *Divrey ha-Kongres ha-'Olamî ha-Asiri le-Mada'ey ha-Yahadut, Yeruşalayim 16-24 be-Ogust 1989*, Yeruşalayim 1990, I, 163.

¹⁴ Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 118.

¹⁵ Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 224. Geniza dokümanlarında geçen bu ifade Mişna'dan ödünç alınmıştır. Bkz. Şabat 1:2.

¹⁶ Amram Gaon'un bu görüşü için bkz. Amram Gaon, *Seder* סדור ר' עמרם גאון, Boras 1974, I, 10; İng. trc. 24.

b. Meymûn) (1135-1204), Tevrat (*Tora*) öğretiminin ne zamana kadar süreceği şeklindeki bir soruya “mezara kadar!” cevabını verdikten sonra, dinî eğitimin gerekliliğine şu sözlerle dikkat çekmiştir: “Zengin-fakir, hasta-sağlam, genç-ihtiyar, yardım toplayan ya da ailesinin maişetini sağlamaya çalışan... kısacası her Yahudi, kendini ilmî çalışmalara vermek zorundadır. İsrail oğullarının büyük alimleri bir yandan geçimleri sağlarken diğer yandan da ilim tahsil ederlerdi. Onlar arasında oduncu, saka hatta âmâ olanlar vardı; ancak onlar gece ya da gündüz, Tora tahsilini hiçbir zaman ihmal etmediler.”¹⁷

Yahudi din adamları arasında kaliteli öğrenciler yetiştirmek, büyük onur kabul edilirdi. Sa’diya Gaon Mısır’daki meslektaşlarına yazdığı mektupta “öğrencisiz bir hahamın onurunun olmadığını” ifade etmiştir.¹⁸

Cemaati manevî açıdan dinamik tutmaya çalışan din adamları, ilim adamlarına ve öğrencilere gerekli değer verilmesini de sıkça salık vermişlerdir. Talmud’ta dünyanın, okul çocuklarının hürmetine döndüğü belirtilir.¹⁹ “Dünyayı ayakta tutmak için, öğrencileri ayakta tutmak gerekir” düşüncesinden hareketle, öğrencilerin rahat bir eğitim süreci geçirmesi amacıyla eğitim amaçlı vakıflar kurulmuştur. XI. asra ait bir *Geniza* dokümanında Dimaşk’ta, bir bağın, görevleri sadece ilim yapmak olan kimselere vakfedildiği belirtilir.²⁰ Sura Gaonu Nahşon (görev yılları: 874-882) devlet tarafından, adam başı çok ağır *cizye* takdir edilse dahi, ilim adamlarının (*ha-rabanim*) *cizyelerinin* cemaat tarafından karşılanması gerektiğini belirtir.²¹ Aslında bu, Talmud döneminden beri teamül haline gelmiş bir uygulama idi. Mişna’da ilim adamlarının bu konumuna dikkat bağlamında şöyle bir ifade yer almaktadır: “Öğrenmek insanı özgür kılar! Tevrat’ın boyundu-

¹⁷ Salo Wittmayer Baron, *The Jewish Community its History and Structure to the American Revolution*, Philadelphia 1945, II, 167.

¹⁸ “...u be-efes talmid eyn hod le-hahamim: ...ובאפס תלמידים אין חוד לחכמים”. Bkz. *Seelot u’Tşvot ha-Geonim*, nşr. Ginzberg, II, 88; Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha, Hartza’ot ve Ş’urim* ושיעורים וספרותה הרצאות ושיעורים, nşr. Mordehay Margoliot, Yeruslayim 1955, s. 212.

¹⁹ Bâbil Talmudu, Şabat 113b.

²⁰ Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 122.

²¹ *Tşvot ha-Geonim*, ed. Harkavy, no. 537’den naklen Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1957, V, 75.

ruğuna girenler, idarecilerin boyunduruğundan kurtulurlar.”²² Maimonides bu te-amüle “Din ve ilim adamlarına kuyu kazmak ve bina yapmak gibi, cemaate ait müş-terek işlerde görev verilmez. Bu, onları cahil insanlar nezdinde küçük düşürür. Onlar-dan vergi de alınmaz. Benzer şekilde onlar cizye vergisine de iştirak etmezler”, sözüyle açıklık getirmiştir.²³

Din ve ilim adamları ölümlerinden sonra da unutulmazdı. Ölüm yıl dönümlerinde yakınlarının mezarına gitme imkânı olmayanlar, o şehir ya da kasabada yatan din adamlarının mezarını ziyaret ederlerdi.²⁴ Bunların geride bıraktığı dul ve yetimlere sahip çıkılır, kendilerine cemaat sandı-ğında yardım bağlanırdı. 1181-1183 tarihleri arasında Fustat'ta ölen Ebü'n-Necm künyeli Samuel isimli bir ilim adamının yetimlerine cemaat gelirlerinden aylık 40 dirhem pay ayrıldığı cemaat kayıtlarına geçmiştir.²⁵

Yahudi cemaatlerinde her gün sabah ibadetlerinin *kadiş de-rabanan* bölümünde dünyanın değişik yerlerinde Tevrat talimi yapan din adamlarına şöyle dua edilir: “Gökyüzünün ve yeryüzünün Efendisi! ...Din adamlarımıza (Rabanan), öğrencilerine, öğrencilerinin öğrencilerine; kendisini bu ülkede veya başka bir ülkede Mukaddes Tevrat öğrenimine adayan herkese iyilik, sevgi ve şefkat bahşeyle!”²⁶ Günümüzde Aşkenaz Yahudilerinin *Sebt* (Şabat) günlerinde yaptığı Aramice *Yekum Purkan* duasında, Filistin ve Irak'taki *yeşivalara*, *gaonlara* ve bu kurumlarda hizmet etmiş kimselere hâlâ dualar edilmektedir.²⁷

²² Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 121.

²³ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, V, 76.

²⁴ Nisim Behar, *El Gid Para El Pratikante- Dini Uygulama Rehberi*, trc. Mordehay Yanar, İstanbul 2004, s. 434.

²⁵ Moshe Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976, s. 331 (81, 83, 85 no.lu dokümanlar). Ayrıca bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 305.

²⁶ Duanın metni şöyledir: “.. ve 'al Rabanan ve 'al Talmideyhon ve 'al kol Talmidey Talmideyhon de-'asakin be-Oreyta Keduşa...: “ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון דעסקין באוריתא... “קדשתא די באתרא די ודי בכל אתר ואתר יהא לנא ולהון ולכון חנא וחסדא...” Bkz. *Sidur Kol Yaakov*, s. 53.

²⁷ *Yekum Purkan* Aşkenaz Yahudilerinin *Sebt* (Şabat) günü “haftara” duasından sonra okudukları bir duadır. Bayram günlerinde de okunan bu dua, Irak'ta Amram Gaon ve Sa'diya Gaon'un kaleme aldığı *Sidur*'larda yer almamaktadır. Bkz. Baron, *The Jewish Community*, I, 180; “Yekum Purkan”, *Ejd*, XVI, 735.

2. Dinî Eğitim Kurumları

Yahudilerde ilim ve din adamının önemine her vesileyle vurgu yapılırken, her cemaatte dinî tahsilin yapılacağı eğitim-öğretim kurumlarının varlığı da zorunlu hale getirilmiştir. Talmud'ta mutlu bir hayatın asgari gerekleri sayılırken, her cemaatte sinagog (*bet ha-keneset*), tam yetkili *bet din*, cemaat içi yardımlaşma kurumu (*kupa şel tsadeka*), *mikve* (*bet ha-mirhats*), hamam-tuvalet, tabip (*bet rofe*), zanaatkâr (*oman*), kutsal metin müstensihisi (*sofer*) ve cemaat kasabı (*tabah/şohet*) yanında çocukların eğitim-öğretimi için ilk (*bet ha-sefer*) ve orta öğretim (*bet ha-midrash*) kurumları ile bu kurumlarda ders veren öğretmenlerin (*melamedim*) olması gerektiği belirtilmiştir.²⁸ Bu kurumların tam teşekküllü bulunacağı yerler, şehirler olarak düşünüldüğü için şehre göç teşvik edilmiştir. Şehirli bir kimse (*talmid haham*) ile cahil köylü (*am ha-arets*) arasında çok büyük farklılık olduğunu belirten din adamları, cahil bir kimsenin günahattan korkmayacağını söyleyerek cemaat üyelerini, eğitim imkanları iyi olan şehirlerde yaşamaya teşvik etmişlerdir.²⁹

XII. asrın ortalarında Irak'tan Mısır'a gönderilen bir mektupta o dönem Yahudi cemaatleri, eğitim-öğretim durumu açısından şu şekilde gruplandırılmıştır: "...Cahil insanları bir kenara bırakırsak... Yahudiliği bilme ve öğrenme açısından Yahudiler üç kısma ayrılır: Halk, rabbiler ve yeşiva görevlileri. Halk, Tora (*Tevrat*'ın ilk beş kitabı) ile bayram ve Sebt (*Şabat/Cumartesi*) günlerinde okuyacağı duaları öğrenmek zorundadır. Bunlara Sa'diya'nın *Dua kitabı* (*Sidur şel Sa'diya Gaon*) öğretilir. Rabbiler ise, *Tevrat*'ı, *Tanah*'ın diğer kitaplarını, *Sözlü Kanun* (*Talmud*) ile *Yahudiliğin belli başlı kurallarını* (*takanot*) bilmekle mükelleftir. *Yeşiva görevlileri* ise bu sayılanlar yanında *Mişna*, *Talmud* ve *Tanah*'ın diğer şerhlerinde derinleşen kimselerdir."³⁰

Dinî eğitimin önemi ile ilgili bu ön bilgilerden sonra, Abbasiler döneminde Yahudilerin, cemaatleri eğitmek amacıyla kurdukları temel dinî eğitim kurumları ve bunların işleyiş tarzlarına geçebiliriz.

²⁸ Bâbil Talmudu, Sanedrin 17b.

²⁹ Mişna Avot 2:5.

³⁰ Mektubun yazarı Bağdat yeşivasında *roş ha-sederlik* yapan Yosef b. Ya'kov'dur. Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 206, 564, 1. dipnot.

2.1. İlk Öğretim: *Bet ha-sefer (Küttâb)*

Yahudilerde başlangıçta çocukların ilk dinî eğitimi babaları tarafından verilir;³¹ yetişkinlik sürecinde ise cemaat kâtipleri (*soferim*) ile *hazanlar* (*hazanim*) tarafından eğitilirlerdi.³²

Bet ha-sefer adı verilen ilkokullar, ilk olarak milattan önce birinci asrın başlarında R. Şimon ben Şetah (MÖ. 120-40) tarafından Kudüs'te inşa edilmişti. Bu dönemde Yahudi eğitimi, Helenistik eğitimin bariz etkilerini taşımakla birlikte, toplumun kentsel ve elit kesimini hedefleyen bu (Helenistik) eğitimin tersine, Yahudi çocukların eğitimi cemaatlere bir sorumluluk olarak yüklenmişti.³³

Başlangıçta ilkokullar sadece Kudüs'te bulunuyordu. Diğer bölgelerden buraya ancak 16-17 yaşını doldurmuş gençler gelebiliyordu. Daha alt yaşlardaki öğrencilerin gelememesi nedeniyle, milâdın ilk asrında Rav Yoşua ben Gamla'nın (ö. 69-70) gayretleriyle Yahudilerin yaşadığı yerleşim birimlerinde ilkokullar kurulmaya başlamıştır. Rav Yoşua 6-7 yaşına giren her çocuğun ilkokula gönderilmesini şart koşmuş; cemaat yöneticilerini de bu işi sıkı tutmaları konusunda uyarıyordu.³⁴ Mabel'in ikinci ve ebedi olarak yıkıldığı bu dönemde eğitim-öğretim her şeyden üstün tutulmuş;³⁵ yerleşim birimlerinin kutsallığının, o yerleşim birimindeki okulların sayısına paralel olarak artacağına inanılmıştır.³⁶ Din adamlarının teşvikleri cemaatler üzerinde çok etkili olmuştur. Döneminin büyük alimlerinden Yehoşua ben Hananya'nın (ö. 131), daha beşikte iken Tevrat bilgisiyle dolması için annesi tarafından ilkokula getirilip bırakıldığı rivayet edilir.³⁷ Yahudi anneler çocuklarını ilkokulda okutmakla büyük sevaba nail olacaklarını düşünürlerdi.³⁸ Yahudiler arasında bu düşünce Abbasiler dönemine kadar devam etmiştir.

³¹ Tesniye 6/7.

³² Emil G. Hirsch ve dğr., "Education", *JE*, V, 49.

³³ Marcus Jastrow-Kaufmann Kohler, "Bet ha-Midrash", *JE*, III, 116; Safrai, "Elementary Education...", s. 148.

³⁴ Bâbil Talmudu, Baba Batra 21a.

³⁵ Safrai, "Elementary Education...", s. 150.

³⁶ Safrai, "Elementary Education...", s. 153.

³⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

³⁸ Bâbil Talmudu, Berahot 17a.

Abbasîler dönemi Yahudi din adamlarının *responsalarına* (*şelot u-tšivot*) yansıyan önemli konulardan biri de, öğretmenlerin bebeklik çağındaki çocukları (*tinok* veya *yanuk*) ilkokula başlatan velilerle ilgili şikâyetlerdir.³⁹ Kudüs Yahudileri Yahudiliğin gereklerine (*mitsvot*) aşına olmaları için çocuklarını çok küçük yaştan itibaren ilkokula göndermeye başladılar.⁴⁰ Küçük de olsa, dinden soğumaması ve ortama alışması için, ilkokula gelen çocukların okuldan geri çevrilmesi, Pumbedita gaonu Paltoy bar Abay (görev yılları: 842-857) tarafından hoş karşılanmamıştır.⁴¹

İslam eğitim kurumları içerisinde karşılığı *küttâb* (*mekteb*) olan *bet ha-sefere*(*) başlama yaşı 6 veya 7 idi. Çocuklar ilkokullarda 13 yaşına kadar öğrenim görürlerdi.⁴² Maimonides'in oğlu Avraham (1186-1237) zamanında(**) dul bir kadının kendisine yazdığı mektuptan, Mısır'da ilkokula başlama yaşının 7 olduğu anlaşılmaktadır. Mektupta kadın, ayrıldığı eşinden vaat edilen *mehrini* (*mehr-i müeccel*) alamadığı için 7 yaşına gelen oğlunu *Tora* öğrenmeye gönderememekten şikâyet eder.⁴³

Yahudilikte köle çocuklarının eğitilmesi efendilerine bir görev olarak yüklendiği için,⁴⁴ ilkokullarda köle çocukları da eğitilmiştir. Müellifi meç-

³⁹ Konuyla ilgili bazı responsalar için bkz. *Şelot u'Tšivot*, nşr. Ginzberg, II, 119; Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

⁴⁰ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

⁴¹ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

(*) XI. asırdan itibaren bazı Geniza dokümanlarında ilkokul için "*küttâb*" ifadesi kullanılmıştır. Örnekler için bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 182, 39. dipnotta belirtilen doküman; *a.g.e.*, II, 187, 13. dipnotta belirtilen doküman.

⁴² Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Artsot ha-Mizrah be-Yemey ha-Beynayim החינוך היהודי בארצות-המזרח בימי הביניים", *Mahanayim* 108 (1966), s. 30; Judith Baskin, "Some Parallels in the Education of Medieval and Christian Women", *JH* 5 (1991), s. 42. *Geniza* dokümanlarından birinde bir Yahudinin arkadaşına şöyle yazdığı kaydedilir: "...*Kardeşim Nabat okula (bet ha-sefer) devam ediyor. Bu yıl on üç yaşında.*" Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 174.

(**) Avraham, babası Maimonides'in ölümünden sonra 1204 yılında Mısır Yahudilerinin cemaat başkanı (*nagid*) olmuştur.

⁴³ Doküman bkz. Mordechai Friedman, "Poligamya-Te'udot u'Tišvot min ha-Gniza תעודות ותשובות מן הגניזה-פוליאמייה", *Tarbits* 43 (1973-74), s. 188.

⁴⁴ A. Yitshak Agus, "Tišvot Geoney Erets Yisrael ve Bavel תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל", *Horev* 12 (1956-57), s. 212.

hul *responsalardan* birinde bir Yahudinin (*Reuben*) köle ve cariyesinin oğlunu alarak ilkokula götürdüğü ve burada *Tora* ve *Neviim* tahsili yapmasına imkân verdiği belirtilir.⁴⁵ Şerira Gaon'un (906-1006) da bu doğrultuda bazı uygulamaları kayıtlara geçmiştir.⁴⁶

Cemaat içerisindeki yetim ve fakir öğrencilerin ilköğrenimine özel önem verilir; bunların eğitim masrafları cemaatleri tarafından karşılanırdı.⁴⁷ *Geniza* dokümanlarında Kudüs, Dimaşk ve Bağdat gibi büyük şehirlerde “yetimler için tutulan hocalar”dan bahsedilir.⁴⁸ 1100'lerin başında Hıristiyanlıktan Yahudiliğe geçen Norman Yuhanna, Bağdat'a yerleştiğinde İbranice ve *Tora* derslerini sadece yetimlere hizmet veren ilkokullardan birinde almıştı.⁴⁹

İlkokullarda *Tora* merkezli bir eğitim verilirdi. Filistin şehirlerindeki okullarda eskiden beri *Tora* öğretimine, Tevrat'ın ilk kitabı *Bereşit*'ten (*Tekvin*) başlanırdı. Bu durum Abbasiler döneminde de bu şekilde devam etmiştir. Irak bölgesinde ise *Tora* öğretimine *Sefer Vayikra*'dan (*Levililer*) başlanır; *Neviim*'den *Şmuel* (Samuel) kitabına kadar öğretildikten sonra, *Ketuvim*'den de seçilen bazı parçalar okutulurdu.⁵⁰ Yukarıda bahsi geçen Norman Yuhanna, Yahudi çocuklarla beraber eğitim aldığı ilkokulda İbranice, Tevrat (*Torat Moşe*) ve *Neviim* öğrendiğini nakleder.⁵¹

⁴⁵ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 113.

⁴⁶ Mesela bkz. *Şe'lot u'Tšivot*, nşr. Ginzberg, II, 83; Simha Assaf, “Avadim ve Saharavadim etzel ha-Yahudim be-Yemey ha-Beynayim אצל היהודים בימי עבדים וסחר-עבדים במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים” *Tšiyon* 4 (1939), s. 98. Ancak bazı *gaonlar* kölelere Tevrat öğretimine sıcak bakmamışlardır. Bkz. Gil, *be-Malhut Yišmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, Yeruşalayim 1997, I, 605.

⁴⁷ Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 30. Başka örnekler için bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 134.

⁴⁸ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 186.

⁴⁹ Alexander Scheiber, “Keta' Nosaf mi-Megilat Ovedya ha-Ger ha-Normandi קטע נוסף ממגילת עובדיה הגר הנורמנדי”, *Kiryat Sefer* 30 (1954-55), s. 97.

⁵⁰ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 31.

⁵¹ Bkz. Scheiber, “Keta' Nosaf mi-Megilat Ovedya ha-Ger ha-Normandi”, *Kiryat Sefer* 30 (1954-55), s. 97.

Günümüzde olduğu gibi, o dönemde de her erkek çocuk, günlük ibadetlerde duaları okuyabilecek kadar İbranîceyi öğrenmek zorundaydı.⁵²

Çocuklar temel ibadet kuralları, Tevrat'tan bazı önemli bilgiler ile İbranîce okumayı öğrendikten sonra ilkokuldan mezun olurlardı.⁵³ İlkokullarda çocuklara Yahudiliğin önemi, bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı.⁵⁴

İbranîce kaleme alınan *Geniza* dokümanlarına, ilkokullarda takip edilen müfredat programı hakkında bazı bilgiler yansımıştır. Dokümanlardan birinde bir baba, oğlunun öğretmenine yazdığı mektupta çocuğuna haftalık dualarda (*haftarat el-faraşa*) *Nevim*'den okunan belli bölümleri öğretmesi yanında, sinagogdaki bayram ibadeti esnasında kendisiyle birlikte okuması için *Purim*'de okunan *Ester Tomarı* (*Megilat Ester*) ile *Fısh* (*Pesah*) bayramında okunan *Neşideler Neşidesi*'ni (*Şir ha-Şirim*) özellikle öğretmesini rica etmiş; mümkünse diğer bayram dualarını da ezberletmesini istemiştir. Dokümanda, baba, oğlunun sinagogda kürsüye (*teva*) çıktığında kendisi gibi okumadıkça, onun bu duaları öğrendiğini kabul etmeyeceğini de özellikle belirtmiştir.⁵⁵

Hayy Gaon, *yeşivasına* bağlı cemaatlere, öğrencilere temel dinî bilgiler yanında basit hesap bilgileri (*heşbon*) ile Arapça yazımının öğretilmesi talimatı da vermişti.⁵⁶ *Geniza*'da yer alan bir dokümanda Fustat'ta (Mısır)

⁵² Judith R. Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot ve Haskalatan be-Yemey ha-Beynayim be-Aratsot ha-İslam ve ha-Natsrut בארצות האסלאם בימי הביניים בהנחלתן והשכלתן", *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 175.

⁵³ Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 175.

⁵⁴ Safrai, "Elementary Education...", s. 152.

⁵⁵ TS Arabic Box 30, f.36'dan naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education from the Cairo Geniza", *Gratz College Anniversary Volume, on the Occasion of the Seventy-fifth Anniversary of the Founding of the College 1895-1970*, ed. Isidore David Passow-Samuel Tobias Lachs, Philadelphia 1971, s. 102, İng. trc. 89.

⁵⁶ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 32. *Geniza* dokümanlarından birinde bir Yahudi, arkadaşına şöyle yazar: "...mektubunda çocuklarının Tevrat, Arapça ve İbranîce yazmayı öğrendiklerini belirtiyorsun. Bu konuda Allah'a ne kadar şükretsek azdır." Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 174.

Meliha isimli Yahudi bir annenin, 2 dinar ücretle oğlu Hibe'ye Arapça yazma ve temel aritmetik (*hattü'l-'Arabî ve'l-hisâb*) öğretmesi için Şeyh Ebü'l-Fadl ile mukavele yaptığı belirtilir. Anlaşmaya göre öğretmen öğrencisine hatasız bir şekilde heceleme ve yazma yanında, aritmetikten de *abak* (*abaküs/buksat*), *zekât* (*decimal*) ve (ileri) hesaplamayı (*'amel*) öğretecekti.⁵⁷

Küçük cemaatlerde ve köylerde dersler öğretmenlere ya da cemaatin ortak kullanımına ait *heder* adı verilen odalarda yapılırdı. Öğrenci sayısı fazla olduğu zaman seviyelerine göre iki grup oluşturulur; bir grup yüksek sesle dersini hazırlarken, diğer grup da öğretmene dersini verirdi. Fiziksel ortamın hiç de uygun olmadığı bu odalarda sıkı bir disiplin uygulanırdı.⁵⁸ Sinagoglarda ise ders, binanın durumuna göre ya ibadet edilen kısmında ya da sinagoga ilave edilen bir odada verilirdi.⁵⁹ Sinagoglar için yapılan bağışların başında “mum” ve “yağ”ın gelmesi, isteyen herkesin gece dahi olsa bir şeyler öğrenmek amacıyla sinagoga gelmesi ile izah edilmektedir.⁶⁰ Büyük şehirlerde ise ilkokullar donanımlı eğitim kurumları olarak inşa edilmişti. Çoğu şehirde derslikleri ve ayrı öğretmen odaları olan ilkokullar mevcuttu.⁶¹

Küçük cemaatlerin bulunduğu köy ve kasabalarda tek bir ilkokul mevcut iken, Bağdat gibi büyük şehirlerde pek çok ilkokul bulunmaktaydı. Köylerde eğitim haliyle şehirlerdeki kadar kaliteli değildi. Hem Hayy Gaon hem de dönemin *re'sü'l-câlutu* köylerde Tevrat eğitiminin yeterli derecede verilmediğinden yakınmışlardır. Köylerdeki eğitim, Tevrat

⁵⁷ “...*ve emmâ mine'l-hisâb ve'l-baksât ve'z-zekât ve 'amel: ואמא מן אלחסאב אלבקסאט ואאלדקאט*”. Bkz. TS NS J 401, no. 21'den naklen Goitein, “Side Lights on Jewish Education...”, s. 109, İng. trc. 98; a.mlf., *A Mediterranean Society*, II, 177. *Abak* (Abacus) Latince bir kelimedir. Hesap yapmakta kullanılan ve birçok devingen parça dizisiyle donatılmış düzendir. Bkz. “Abak”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I, 7. *Decimal* ise parmak veya bazı simgelerle yapılan hesap bilgisidir. Bkz. <http://www.bartleby.com/65/nu/numeral.html> (15.06.2005).

⁵⁸ Herman Rosenthal-Peter Wiernik, “Heder”, *JE*, VI, 314.

⁵⁹ Hayy Gaon'un bir *responsas*ından, sinagogun ibadet edilen kısmının eğitim amaçlı olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 177.

⁶⁰ Elinoar Bareket, *Fustat on the Nile, The Jewish Elite in Medieval Egypt*, Brill 1999, s. 45.

⁶¹ Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 30; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 43.

merkezli olarak yürütülmüş, Tevrat ile ilgili temel bilgilerin verilmesi yeterli görülmüştür.⁶²

Abbasîler döneminde herkesin gidip öğrenim gördüğü ilkokullar yanında, özel okullar da (*bet ha-sefer ha-perati*) mevcuttu. Zengin aileler çocuklarının eğitimini genelde özel hocalar tutmak suretiyle sağlamaya çalışırlardı. Hayy Gaon'un, eğitim ve öğretimin iyice gerilediği dönemde varlıklı aileleri buna teşvikine dair bazı bilgiler *responsalara* yansımıştır.⁶³ Bunun yanında dinî konularda bilgili aileler ile yakın çevrelerinde bu işe ehil kimselere sahip olanlar ise çocuklarını okula göndermek yerine kendileri eğitmişlerdir. *Re'sü'l-câlutun* birine gelen bir mektupta, kendisine Tevrat'ı babasının değil, sevdiği birinin öğrettiği ifade edilmiştir.⁶⁴

Okullarda, özellikle de "*heder*" adı verilen köy ilkokullarında, sıkı bir disiplin uygulanır; bu disiplin de genelde falakayla (*be-'ezrat ha-ratsu'a*) sağlanırdı.⁶⁵ Sura gaonu Natronay ben Hilay (görev yılları: 853-858), cemaatlerden birine yazdığı *responsada*, yaramaz çocukların cezalandırılmasında dayanın, eğitimin vazgeçilmez bir parçası olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: "*Çocuklar ancak sopa ile eğitilebilir... küçük ya da büyük, yaramaz (ravreve) ya da arsız (i-beyşa) çocukları edeplendirmenin çaresi sopadır.*"⁶⁶ Ancak gaon okul yöneticisini dayak konusunda dikkatli olunması ve yerli-yersiz şiddete başvurulmaması konusunda da uyarır: "...*Eğer çocuklar bedenlen dayacağı kaldırabilecek kapasitede ve dayaktan ders alıyorsa sorun yok; ancak sopaya dayanamayacak kadar küçük olanlar ile sözle edeplenecek hassas çocuklara ise dayak atılmamalıdır. Öğretmenleri bu konuda lütfen uyarın. Dayak konusunda uyarıldığı halde hâlâ huyundan vazgeçmeyen öğretmenler varsa, lütfen onları görevden uzaklaştırın.*"⁶⁷ *Geniza* dokümanlarında bulunan bir belgede ise öğretmen bir veliye dayığa başışıklık kazanan yaramaz öğrencisinden şu sözlerle yakınır: "...*Bu çocuktan (Ebû Mansûr) bıktım usandım. Bir türlü terbiye edemedim. Belki bu*

⁶² Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 30.

⁶³ Konu ile ilgili bazı örnekler için bkz. Baskin, "Hinuh Naşım Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 35.

⁶⁴ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 113.

⁶⁵ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 114; Rosenthal-Wiernik, "Heder", *JE*, VI, 314.

⁶⁶ *Şeelot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 112, 119.

⁶⁷ *Şeelot u'Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 112, 119.

konuda bana, siz yardım edersiniz. Dövüyorum, dövüyorum ve tekrar dövüyorum... Üstelik hasta. Hasta olmasa, öldürünceye kadar dövebilirim... Sınıfa girer girmez kız kardeşine sataşıyor; özellikle de benim olmadığım zamanlarda. Belki siz dayakla akullanabilirsiniz. Lütfen ona akıllı, sessiz ve terbiyeli olmasını söyleyin..."⁶⁸ Bir başka dokümanda ise okulda haylazlık yapan Musa (*Moşe*) isimli bir çocuk, *kohen* (*kâhân*) olan velisine şikâyet edilmiştir. Verilen bilgiye göre, birkaç gündür okuldan kaçan öğrenci, o gün derse gelmiş, öğretmen diğer öğrencileri okuturken, çalışması için ona o günkü dersini (*ferâşâ: peraşa*) vererek birkaç kez tekrar etmesini söylemiş; ancak o, dersini yapmadığı gibi, sınıfı terk ederek öğretmenin bütün ikazlarına rağmen geri de dönmemiştir. Dokümandan anlaşıldığına göre, öğretmen veliye, öğrencinin dersi 4-5 kez tekrar etmedikçe öğrenemeyeceğini belirterek ondan öğrenciyi evde çalıştırmasını da rica etmektedir.⁶⁹

İlkokullarda çocuklara *kâtip* (*sofer*) ve *hazan* (*melamedey tinokot*) gibi cemaat görevlileri ders verirdi. Yahudilerde sürgünden sonra İsrailoğulları'nı eğitim vazifesinin "peygamberlerin varisi olan kâtipler"e (*soferim*) geçtiği kabul edilir.⁷⁰ Bir *responsada*, *hazan*'ın sinagog görevi yanında bir diğer görevinin de öğretmenlik olduğu şu sözlerle dile getirilmiştir: "*Hazan, bütün gün ve akşamın da bir kısmında çocukları eğitmelidir. Kutsal kitapta, 'Bu şeriat kitabı...gece gündüz onu düşüneceksin' buyrulur.*"⁷¹ *Sebt ve bayram günleri ile Av ayının 9'u hariç, hazan çocukların eğitimi ile her daim meşgul olmalıdır.*"⁷²

Ücretleri cemaat tarafından karşılanan ilkokul öğretmenlerinin maaşları konusunda kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Çok fazla ücret almadıkları anlaşılan öğretmenlerin, ücret yetersizliği ile ilgili bazı şikâyetler *Geniza* dokümanlarına yansımıştır. Bu dokümanlardan birinde

⁶⁸ "Fele'alle en takdüra alâ müsâadetü fihî fe-inneni ene iza darabtühü asrifü fî darbîhi ve ene iza darabtühü...: פלעל אן תקדר עלי מסאעדתי פיה פאנני אנה אדא צרבחה אסרף פי צרבה ואנה אדא צרבחה". TS 8J 29, f. 7v'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 103-104, İng. trc. 91. Ayrıca bkz. Stefan Reif, *A Jewish Archive from Old Cairo, The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Curzon Press: 2000, s. 190. Benzer konuda bir başka şikâyet konusu hakkında bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 182.

⁶⁹ TS Arabic Box 38, f.1'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 103, İng. trc. 91; a.mlf., Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 182.

⁷⁰ Hirsch ve dğr., "Education", *JE*, V, 49; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 189.

⁷¹ Bkz. Yeşu 1/8.

⁷² Baron, *The Jewish Community*, II, 197.

Mısır'ın Kalyûb şehrinde eğitimlik yapan bir Yahudi, kendisine haftalık ödenen 5 dirhemlik ücretin yetersizliğinden şikâyet etmektedir.⁷³ Bazı dokümanlardan öğrenildiği kadarıyla XI, XII ve XIII. asırlarda Mısır'da öğretmenlere öğrenci başına haftada yarım dirhem ödenmekteydi.⁷⁴ Geç tarihlere ait bir dokümanda (Mart 1160) babasından sonra sinagogda *hazanlık* yapacak Mansûr isimli bir çocuğun öğrenimi için *bet dinin* ayda 2 dirhem para ayırdığı kaydedilmiştir.⁷⁵ Bir başka dokümanda ise 3 çocuğun (Hilâl'in oğlu ile Halef ve Miska'nın kızları) eğitilmesi amacıyla 2 aylık (Av ve Elul) bir program için öğretmene toplam 12 dirhem ödendiği belirtilir.⁷⁶ O dönemde 20 öğrencisi olan bir öğretmenin aylık 1 dinardan biraz fazla ücret aldığı belirtilir.⁷⁷ Bu ücretlerin istisnaları da yok değildir. Mesela, XI. asrın sonlarında yaşamış zengin iş kadını el-Vuḥṣa (Kerîme bint Amram) (ö. 1100), oğlunun eğitimini üstlenecek öğretmen için, bir halı, bir battaniye ve haftalık da 5 dirhem verilmesini vasiyet etmişti.⁷⁸ Tüccarlık yapan bir başka zengin ise çocuğuna eğitim veren öğretmene haftada 10 dirhem ödemekte iken, "iş bırakma" tehdidi üzerine öğretmenin maaşını haftada 15 dirheme (ayda ise 1.5 dinar) çıkarmak zorunda kaldığı belirtilir ki, bu da bir *küttâbta* (*bet ha-sefer*) 30 öğrenciye vereceği dersin aylık ücretine tekabül etmekte idi.⁷⁹

Haftalık maaşlar genelde ertesi gün (Cuma) öğleden sonra başlayacak *Sebte* hazırlık yapılabilmesi için Perşembe günleri ödenirdi. Bu sebeple

⁷³ Norman Golb, "The Topography of the Jews of Medieval Egypt", *JNES* 33 (1974), s. 135; Bareket, *Fustat on the Nile*, s. 45.

⁷⁴ Değişik dokümanlardan hareketle yapılan bu tespit için bkz. Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31.

⁷⁵ TS 13 J 6, f. 27'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 107; İng. trc. 94.

⁷⁶ TS NS Box 321, f. 28'den naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 108; İng. trc. 95; a.mlf., *A Mediterranean Society*, II, 187.

⁷⁷ Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31. Goitein, o dönemde 36 dirhemin 1 dinara tekabül ettiğini belirtir. Bkz. Goitein, "A Jewish Business Woman of the Eleventh Century", *Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*, ed. Abraham A. Neuman-Solomon Zeitlin, Philadelphia 1967, s. 234.

⁷⁸ Goitein, "A Jewish Business Woman of the Eleventh Century", s. 241. Ölümünden sonra 689 dinar dağıtılmasını vasiyet eden, cenazesi için 50, mezarı için ise 25 dinar ayıran bir hanımın, oğlunun eğitimi için haftada 5 dirhem ayırması hakikaten ilginçtir.

⁷⁹ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 187.

haftalık maaşlar “*el-hamîs*”, yani “*perşembelik*” ya da “*okul perşembeliği*” olarak isimlendirilmişti.⁸⁰

İlkokullarda *Sebt* (*Şabat*) hariç, haftanın her günü eğitim-öğretim yapılmaktaydı. *Genizaya* giren dokümanlardan birinde İskenderiyeli bir Yahudi, arkadaşına şunları yazmıştır: “*Çocukların çok iyi. Her gün okula gidiyorlar. Sebt günleri ise onları sinagoga götürüyorum.*”⁸¹ Okullarda Nisan ve Tişri ayları hariç, bütün yıl eğitim yapılır; Nisan'da *Pesah* (*Fısh*); Tişri'de ise *Roş ha-Şana*, *Kipur*, *Sukot* ve *Simhat Tora* (Tevrat hatmi) bayramları nedeniyle eğitime ara verilirdi.⁸² Bu uygulama günümüzde dinî eğitim ağırlıklı okullarda hâlâ bu şekilde devam etmektedir.^(*)

2.2. Orta Öğretim: *Beytülmidras* / *Bet ha-Midraş*

Mabed'in ayakta olduğu dönemde, Mabed müstemilatında yer alan *beytülmidrasa* Büyük *Beytülmidras* (*Bet ha-midraş ha-gadol*) adı veriliyordu. Yahudi eğitim tarihinde *beytülmidras*ların MÖ. I. asrın ikinci yarısından itibaren kurulmaya başlandığı kabul edilmektedir.⁸³ Bu gelişmenin, dönemin siyasi atmosferi ile de çok yakından ilgisi vardı; zira o dönemde Roma idaresinden gördükleri baskı ve dinî alandaki yasaklar karşısında Yahudiler, varlıklarını devam ettirmenin yegâne yolunun ilim olduğunu anlamış ve ilmin eylemden daha önemli olduğunu idrak etmişlerdi.⁸⁴

*Beytülmidras*ların ortaya çıkışından önce 13 yaş sonrası çocuklar, yine sinagoglarda eğitim görüyordu. Gerçi sinagogun bu işlevi *beytülmidras*lardan sonra da devam etmiştir. Miladi I. asra girerken *beytülmidras*lar oldukça yaygınlaşmıştı. Talmud'ta *beytülmidrastan* dönecek kocalarını ibadet vecdi içerisinde bekleyen Yahudi hanımlardan bahsedil-

⁸⁰ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 188.

⁸¹ Ashtor, “Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yeme ha-Beynayim בימי-ביניים במצרים של הקהילה היהודית במצרים”, *Tsiyon* 30 (1965), s. 66; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 173.

⁸² Ashtor, “Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit...”, *Tsiyon* 30 (1965), s. 66; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 173.

^(*) Bu kıymetli bilgiyi veren T.C. Hahambaşı Sekreteri Yusuf Altuntaş Bey'e teşekkür ederim.

⁸³ Hirsch ve dğr., “Education”, *JE*, V, 49.

⁸⁴ Safrai, “Elementary Education...”, s. 150, 153.

lir.⁸⁵ İslam kaynaklarında yer alan bir bilgiye göre, İsa Peygamber, *beytülmidrasta* İşaya kitabındaki bir pasajı okuduğu sırada peygamberlikle görevlendirildiğini belirterek tebliğ faaliyetine başlamıştı.⁸⁶

Abbasîler döneminde Yahudilerin yaşadığı her yerleşim biriminde çocukların eğitimi için en az bir sinagog ve *beytülmidras*ın inşâ edilmesi, orada yaşayan cemaatlere yüklenen dinî bir mükellefiyetti.⁸⁷

İslam kaynaklarında *beytülmidras* için “*führ*” terimi de kullanılmıştır. Ünlü dilci İbn Manzûr’un (ö. 711/1311) verdiği bilgiye göre, bu kelime, köken olarak Nabatîce “*bühr*” kelimesinden türemiş olup Arapçaya “*führ*” şeklinde geçmiştir.⁸⁸

Abbasîler döneminde Yahudi *beytülmidras*larının varlığını, rivayetlerdeki tesadüfi atıflardan öğreniyoruz. Filistin Yeşivası’nda Daniel ben ‘Azarya’nın (1051-1062), Şlomo ha-Kohen’e rakip bir *gaon* olarak ortaya çıktığı süreçte, Daniel’in, etkin Yahudilerin de desteğiyle Şlomo’ya bağlı *beytülmidras*ları (*bet midraşot*) kapattırmaktan çekinmediği belirtilir.⁸⁹ Irak bölgesinde Natronay Gaon ibadet vakti girdiğinde su bulamayan birinin ne yapması gerektiği şeklindeki soruya, 3-4 mil uzaklıkta bir yerleşim birimine giderek oradaki sinagog veya *beytülmidrasta* abdest alınıp ibadetin icra edilebileceği cevabını vermiştir.⁹⁰ Bir başka *responsada* ise *beytülmidrastaki* eğitimi aksatacağı için *Sebtin* çıkışında, haftanın ilk gününü karşılamak için okunan duanın (*havdala*) cemaatle değil de ferdî yapılabileceği belirtilmiştir.⁹¹

⁸⁵ Mesela bkz. Bâbil Talmudu, Ber. 17a.

⁸⁶ Mes’udî, *Mürücü’z-Zehb ve Meâdinü’l-Cevher*, nşr. M. Muhiddin Abdülhamid, Mısır 1964, I, 63. Mes’udî’nin bu bilgisi, onun İncil’i incelediğini göstermektedir. Bahsettiği bu olay İncillerde detaylıca anlatılmaktadır. Bkz. Matta 4/12 vd.; Markos 1/14-15; Luka 14/16 vd. İncil’lerde mektep (mesela Tiranus’un mektebi- bkz. *Resüllerin İşleri*, 19/9) şeklinde bahsedilen kurumların *beytülmidraslar* olduğunu düşünüyoruz.

⁸⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, Beyrut [ty], IV, 66-67; *a.g.e.*, XI, 333.

⁸⁹ Gil, “Megilat Eviyatar- Makor le-Toldot Maavakiya şel Yeşivat Yeruşalayim be-mi-Hatsit ha-Şeniya şel ha-Mea he-yod-alef מגילת אביתר – מקור לתולדות מאבקייה של ישיבת ירושלים – במחצית השנייה של המאה הייא קריאה חדשה של המגילה”, *Perekim be-Toldot Yeruşalayim be-Yemey ha-Beynayim*, ed. Benjamin Z. Kedar-Zvi Baras, Yeruşalayim 1979, s. 84.

⁹⁰ *Şeelat u’Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 226.

⁹¹ *Şeelat u’Tşvot*, nşr. Ginzberg, II, 262.

Kaynaklarda açıkça zikredilen *beytülmidrâs*ların sayısı oldukça azdır. İlk dönem İslam kaynaklarında Medine Yahudileri bağlamında şehirdeki *beytülmidrâstan* sıkça bahsedilmiştir.⁹² Hz. Muhammed'in Yahudilerle çeşitli meseleleri görüşmek üzere, zaman zaman *beytülmidrâsa* gittiğine dair rivayetler vardır.⁹³ el-İsfahanî'nin rivayetine göre Benî Mâsike kabilesinden Ebû Şa'sa Amr adlı Yahudi âlim *beytülmidrâsın* başkanlığını yapmaktaydı.⁹⁴ Benî Mâsike'nin Medine vadilerinden el-Guff'ta ikâmet ettiği bilinmektedir.⁹⁵ Müslüman araştırmacı el-Kettânî, Hz. Muhammed'in Zeyd b. Sâbit'e öğrenmesini emrettiği İbranîcenin, Medine'deki bu *beytülmidrâsta* öğrenildiği kanaatindedir.⁹⁶ Medine'nin yukarısında arazisi bulunan Hz. Ömer'in buraya gidiş gelişlerinde yolu üzerindeki *beytülmidrâsa* sıkça uğradığı ve Yahudi din adamlarıyla dinî konularda tartışmalar yaptığı rivayet edilir.⁹⁷ Burası muhtemelen Guff'taki *beytülmidrâs*la aynı yer değildi. Bu sebeple Medine'de birden fazla *beytülmidrâsın* mevcut olduğunu söylemek mümkündür; çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere, Yahudilerde her cemaatin bir *beytülmidrâsa* sahip olması, esas kabul edilmiştir.⁹⁸ Dolayısıyla Medine'de Nadîr, Kureyza, Kaynuka' ve diğer Yahudi cemaatlerinin her birinin bir *beytülmidrâsa* sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁹² Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihî'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1976-1978, VIII, 252; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I, 187.

⁹³ *Beytülmidrâsın* Yahudiler üzerindeki etkisini iyi bilen Hz. Muhammed, zaman zaman bu kuruma giderek Yahudileri İslâm'a davet etmiştir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 577). O'nun (as.) zina suçu işleyen iki Yahudiyi yargılamak için *beytülmidrâsa* gittiği ve suçlulara kendi hukuklarına istinaden *recm* cezası verdiği bilinmektedir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [ty], I, 564-65). Hz. Ebû Bekir ve diğer bazı sahâbenin de zaman zaman *beytülmidrâsa* giderek Yahudi din adamlarıyla (*ahbâr*) tartıştıkları rivayet edilir. Bkz. İbn Hişâm, I, 558-59.

⁹⁴ Bkz. Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, *el-Eğânî*, Kahire 1963, XVII, 173. Ebû Şa'sa hakkında bkz. Cevad Ali, VII, 252.

⁹⁵ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XVII, 173.

⁹⁶ Kettânî, *et-Terâtübü'l-Idâriyye*, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1993, I, 279. Hz. Muhammed'in Zeyd'e İbranîce'yi öğrenmesi talimatı için bkz. Buharî, Ahkâm 40; Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabba- Ömer Enis et-Tabba, Beyrut 1987, s. 663.

⁹⁷ Taberî, (*Tefsîr*) *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1984, I, 434.

⁹⁸ Simha Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha*, s. 112.

Şerira Gaon'un naklettiği bir rivayetten, İslam fetihleri sırasında Firuzşapur'da(*) bir *beytülmidrās* olduğu anlaşılmaktadır. Bu *beytülmidrās* Rav Mari isimli bir din adamı tarafından 590'lı yıllarda kurulmuş ve bu din adamının ismine nispetle *Bet Rav Mari* (Rav Mari'nin Evi) olarak isimlendirilmişti. Aynı kaynakta Hz. Ali zamanında 90 bin Yahudinin temsilciliğini yapan cemaat liderinin, halifeyi karşılamaya gittiği belirtilmektedir ki, bu rivayet *beytülmidrās*ın İslamî dönemde Enbâr olarak isimlendirilen şehirde (Firuzşapur) faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir.⁹⁹

Gaon Samuel ben Ali (görev yılları: 1164-1194) *responsalarından* birinde Hemedân'da, Bağdat'taki Yahudi otoritelere bağlı bir *beytülmidrāstan* bahsetmektedir.¹⁰⁰

Geç dönemlere ait Yahudi bir kaynakta (XII. asır, Rav Abraham ben Hiyya), Hz. Ömer zamanında fethinden sonra (16/638) Kudüs'e yerleşmelerine müsaade edilen Yahudilere *beytülmidrās* (*midrās*) açma izni de verildiği şeklinde bir bilgi yer almaktadır.¹⁰¹ Kudüs'teki bu *beytülmidrāstan* XI. asra ait bir *Geniza* dokümanında da bahsedilmektedir. Efrayim ben Şemarya'nın cemaat başkanlığı (Fustat/Mısır) sırasında (görev yılları: 1016-1055) Bizans (*mi-Erets Edom*) ve Filistin'in diğer şehirlerinden eğitim görmek üzere Kudüs'e gelen öğrencilerin (*beney Tora*) ihtiyaçları için Fustat'tan yardım talebinde bulunulmuştu.¹⁰²

(*) Sasanilerden önce kurulan Firuz-Şapur, stratejik öneminden dolayı, Kisra I. Şapur tarafından yeniden inşa edilerek 244'te Roma imparatoru Gordianus'a karşı kazanılan savaşın –ki savaşta imparator öldürülmüştü– anısına şehre Piruz Şapur (Muzaffer Şapur) adı verilmişti (Abdülaziz Duri, “Enbar”, *DİA*, XI, 171). *İA*'daki (IV, 264) “Enbar” maddesini yazan M. Streck ise, şehrin II. Şapur zamanında kurulduğunu iddia etmektedir. İran'ın en münbit eyaletlerinden birinin merkezinde olması, başkent Medâin'e yakınlığı ve iyi tahkim edilmesi gibi sebeplerden dolayı Sasaniler şehri cephane ve erzak deposu (ambar) olarak kullanıyorlardı. Bkz. Belazurî, s. 344. Bu sebeple VI. asırdan itibaren Anbar ismi, Firuz-Şapur ismini unutturmuştur (Duri, s. 171; Streck, *İA*, IV, 265).

⁹⁹ Şerira Gaon, *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Laşon ha-Kodeş* אגרת רב שרירה גאון, nşr. ve İbraniceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1991, s. 140.

¹⁰⁰ Walter J. Fischel, “Hamadan”, *Ejđ*, VII, 1220.

¹⁰¹ Bkz. Nuh Arslantaş, *Enevilir Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005, s. 148.

¹⁰² Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1969, II, 110.

Kaynaklarda Iraklılar cemaatine (*Kenîsetü'l-İrakıyyîn*) mensup Rabbanî Yahudilerin Şemarya ben Elhanan'ın (ö. 1026) cemaat liderliği sırasında Mısır Fustat'ta bir *beytülmidrâs* inşa ettikleri belirtilir.¹⁰³ Aslında çok iyi yetişmiş bir din adamı olan Elhanan, Fustat'ta Kudüs'tekine alternatif bir *yeşiva* kurabilecek kapasiteye ve etrafında kendisini destekleyecek zengin bir çevreye sahipti. Ancak o, kurduğu kurumun "*yeşiva*" değil bir "*beytülmidrâs*" olduğunu kendisi her vesileyle dile getirmiştir.¹⁰⁴ Bir *Geniza* dokümanında İskenderiye'de bu *beytülmidrâs* için 12x3.5 zira' ebadında bir hasır dokunduğu belirtilir.¹⁰⁵ Fustat'a gönderilen bir mektupta hem Şemarya hem de bu *beytülmidrâs*, şu sitayışkâr ifadelerle övülmüştür: "*İlim talep etmek üzere beytülmidrâsa devam edenlere ve senin dersini dinleyenlere ne mutlu!*"¹⁰⁶

1100 tarihli bir *Geniza* dokümanında Halep *dayanı* Baruh ben Yitshak cemaatle ilgili işlerin yoğunluğu sebebiyle *beytülmidrâs*ta verdiği derslere oğlunu gönderdiğini ifade eder.¹⁰⁷

Geç dönemlere ait (1115) bir *Geniza* dokümanında ise Akka şehrinin Tevrat çalışılan bir merkez olduğu belirtilir.¹⁰⁸

XII. asırda Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin, Sûr (*Tyre*) şehrini ziyareti sırasında şehirde Rav Efrayim adlı bir *dayanın* gözetiminde Talmud öğrenimi yapan öğrencilerden bahseder.¹⁰⁹

Aynı seyyah Bağdat ziyareti ile ilgili gözlemlerinde de şehirde on tane *yeşivanın* bulunduğunu kaydetmiştir.¹¹⁰ Tarihî *yeşivaların* Bağdat'a taşın-

¹⁰³ Gil, *Erets Yisrael*, I, 473-74; Bareket, *Fustat on the Nile*, s. 45. Elhanan hakkında detaylı bilgi için bkz. Bareket, *a.g.e.*, s. 206-222.

¹⁰⁴ S. Abramson, *ba-Merkazim ve bi-Tfutsot bi-Tkufot ha-Geonim* במרכזים ובתפוצות בתקופות הגאונים, Yerusalayim 1965, s. 169.

¹⁰⁵ Bkz. Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 563, 18. dipnot.

¹⁰⁶ Bareket, *Fustat on the Nile*, s. 46.

¹⁰⁷ Mann, *The Jews in Egypt*, II, 235.

¹⁰⁸ Gil, *Erets-Yisrael bi-Tkufat ha-Müslimit ha-Rişona* ארץ-ישראל בתקופת המוסלמית הראשונה Yerusalayim 1983, I, 157.

¹⁰⁹ Benjamin, s. 47.

¹¹⁰ Bkz. Benjamin, 64-65.

ması göz önüne alındığında¹¹¹ Sura, Pumbedita ve *Re'sü'l-câluta* bağlı *yeşivalar* dışındaki öğretim kurumlarının, *yeşiva* kalitesinde öğretim yapan *beytülmidrastlar* olarak düşünülmesi daha uygundur. Dolayısıyla Halife Müstencid zamanında (555-566/1160-1170) seyyahın şehri ziyaret ettiği sırada Bağdat'ta ismi bilinen en az yedi *beytülmidrast* olduğu anlaşılmaktadır. Aynı seyyah Teymâ'da da Talmud çalışmaları yapılan bir *beytülmidrastan* bahsetmiştir.¹¹²

X. asrın sonlarından itibaren İslâm dünyası Yahudilerinin resmî hakimiyetinde olmayan, ancak soru ve yardımlarını bu *yeşivalara* gönderen cemaatlerin kurdukları *beytülmidrastlar*, *yeşivaları* tehdit eder hale gelmişlerdi.¹¹³ Açıkça belirtmeseler de bu eğitim kurumları *yeşivalığa* doğru evrilmeye başlamışlardı. Bu cemaatlerin Irak ve Filistin'deki eğitim kurumlarına yardım göndermemeleri, *yeşivaları* çok zor durumda bırakmıştı. *Gaonlar*, bu kurumların *yeşiva* olamayacaklarını her vesileyle ilân etmiş; mektuplarında bu kurumlar için ısrarla "*beytülmidrast*" (*bet ha-midrastim*) ifadesini kullanmışlardır. Filistin Yeşivası'nın Fustat'ta Elhanan ben Şemarya'nın kurduğu okula; Pumbedita Yeşivası'nın Mağrib'teki yeni eğitim kurumlarına biçtiği rol "*beytülmidrast*"lık olduğu için, bunlarla yapılan resmî yazışmalarda "*beytülmidrast*" ifadesinde ısrar edilmiştir.¹¹⁴

¹¹¹ Süreçle ilgili bkz. Arslantaş, "Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm) Uluslar arası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, İstanbul 2011, s. 327-328.

¹¹² Benjamin, s. 71.

¹¹³ Başlangıçta Yahudi cemaatinin Abbasi Devleti nezdindeki yegâne temsilcisi *re'sü'l-câlut* idi. Ancak zamanla cemaat idaresine *yeşivalar* da göz dikmiş; sık sık yaşanan mücadele ve rekabet sebebiyle Halife Me'mûn döneminde (813-833) Yahudilerin yaşadığı yerler bu kurumlar arasında dört ayrı idarî bölgeye (*reşut*; ç. *reşuyot*) ayrılmıştı. Bu merkezler ilerleyen süreçte Kuzey Afrika ve Endülüste ortaya çıkan yeni cemaatleri, bu cemaatlerin liderlerine verdikleri değişik payelerle kendilerine bağlamışlardı. Ancak kurumlar tarafından liderlere dağıtılan payeler uzun vadede kendilerinin aleyhine olmuş; sonraki dönemlerde dinî, hukukî ve siyasî otonomilerinin bir gerekçesine dönüşmüştür. XI. asırdan itibaren bu cemaatler, dinî merkezlerden bağımsız yerel cemaatler (*kehillot*) olarak ortaya çıkmaya başlamışlardır. Konuyla ilgili bkz. Menahem Ben-Sassoon, "Varieties of inter-Communal Relations in the Geonic Period", *The Jews of Medieval Islam, Community, Society and Identity*, ed. Daniel Frank, E.J.Brill: Leiden-New York-Köln 1995, s. 27; Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbasi ve Fatımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul 2008, s. 113-115.

¹¹⁴ Fustat'ta yeni bir eğitim kurumu açan Elhanan'a çeşitli bahanelerle *herem* cezası verilmiş (Abramson, *ba-Merkazim ve bi-Tfutsot*, s. 169; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 202)

Abbasîler döneminde sinagogların hemen yanında inşa edilen *beytülmidrastalar*¹¹⁵ öğretim Mişna ve Talmud merkezli idi.¹¹⁶ Her derste Talmud'tan bir bölüm (*pisuk*) öğrenilir ve ezberlenirdi. Ders sonrası öğrencilerin birbirine “*Bugün beytülmidrasta öğrendiğin yeni bilgiler nelerdir?*” sorusunu yöneltmesi, oldukça yaygındı.¹¹⁷

*Beytülmidrastalar*daki derslerde her oturuma “*yeşiva*” adı verilir; her bölümün sonunda da bu bilgileri öğrenme fırsatı bahşeden Tanrı'ya dua (*kadiş*) edilirdi. Bu dua esnasında *talit* örtünmek gerekirdi. Yahudilerdeki bu uygulama, İslam kaynaklarına da yansımıştır. İbn Manzûr'un verdiği bilgiye göre, Hz. Ali, omuzlarından aşağıya doğru şal örten bir topluluğu, *beytülmidrastalar*ından çıkan Yahudilerin elbiselerini (*talit*) sarkıtmasına benzetmiştir.¹¹⁸ Aynı kaynağın bir başka yerinde ise *beytülmidrasta* talim yapan öğrencilerin derslerini baş ve omuzlarıyla sallanarak ezberledikleri belirtilir.¹¹⁹ Bu sebepten olmalıdır ki, Hz. Muhammed'e ait olduğu belirtilen bir *hadîste* Yahudilere benzememek için Kur'ân okurken sallanılmaması konusunda Müslümanlar uyarılmıştır.¹²⁰ Sallanarak ders ezberi sırasında *beytülmidrasta* hakim olan uğultu, Müslüman komşuların dikkatini çekmiştir ki, Irak bölgesine ait bir Arap atasözünde gürültülü ortamlar “*Yahudi beytülmidrastı*”na benzetilmiştir.¹²¹

Mağrib cemaatleri de bu konuda Şerira Gaon tarafından uyarılmıştı. Bkz. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931, I, 86-87.

¹¹⁵ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

¹¹⁶ Ashtor, “ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...”, *Mahanayim* 108 (1966), s. 32. İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre Medine'deki *beytülmidrasta* Tevrat merkezli bir eğitim benimsenmişti. el-İsfahani Medine'deki *beytülmidrastan* “*Beytü't-dirâseti li't-Tevrât*” (*Tevrât eğitiminin verildiği okul*) şeklinde bahsetmektedir. Bkz. *el-Eğânî*, XVII, 173.

¹¹⁷ “*Ma hiduş haya ba-bet ha-midrâş ha-yom?: מה חידוש היה בבית המדרש היום?*” Bkz. Bâbil Talmudu, Hagiga 3a; 71b.

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 333. Ünlü dilci bu bilgiyi, “*sedele*” (سدل/bir şeyi sarkıtmak, bırakmak) maddesinde vermiştir.

¹¹⁹ İbn Manzûr'un “*nâde*” (ناد/ sallanmak) maddesinde verdiği bu bilgi için bkz. *Lisânü'l-Arab*, III, 430.

¹²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 430: “... لا تكونوا مثل اليهود إذا نشروا التوراة و نادوا...”

¹²¹ “*Migrâş [Midrâş] ma li'l-yahûd: Yahudi beytülmidrastı gibi uğultulu.*” Bkz. Shimon L. Khayyat, “The Interrelationship between Jews, Christians, Moslems and Others, as Reflected in Arabic Proverbs”, *Essays on the Occasion of the Seventieth Anniversary of The Dropsie University (1909-1979)*”, eds. Abraham I. Katsh-Leon Nemoy, The Dropsie University: Philadelphia 1979, s. 251. Türk atasözlerinde de ise bu tür gürültülü ortamlar “*Yahudi havrası*”na benzetilir.

*Beytülmidras*larda her öğretmene 25 kadar öğrenci düşerdi. Öğrenci sayısı 40'a ulaştığında ise öğretmene yardımcı belletmen (*reş duhna*) tayin edilirdi.¹²²

*Beytülmidras*larda öğrencilere bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı. Pumbedita başkanı Tsemah Gaon (görev yılları: 872-890), Yahudi olmayanlar tarafından pişirilen ekmeklerin yenip yenmeyeceği sorusuna verdiği cevapta, bunlar tarafından pişirilen ekmeklerin alınmamasını emrettikten sonra, konunun *beytülmidras*lardaki öğrencilere çok iyi anlatılarak onların da bu konuda uyarılmaları ikazında bulunmuştur.¹²³

Her eğitim-öğretim kurumu gibi *beytülmidras*larda da belli kurallar geçerliydi. Bina dahilinde yiyip içmek veya uyumak yasaktı.¹²⁴ Ancak bütün gününü *beytülmidras*ta geçirenlerin bu yasaktan muaf olduğu belirtilir.¹²⁵

İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre, Yahudilerin, bir keresinde *beytülmidrasa* gelen Hz. Muhammed'e oturması için minder verdikleri bilgisinden, kurumun halı veya kilimle tefriş edildiği, eğitimin de yerde oturarak yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁶

*Beytülmidras*lar sadece eğitim-öğretim amaçlı kullanılmıyordu. Hz. Muhammed'in çağdaşı Yahudiler, *beytülmidras*ları eğitim-öğretim faaliyetleri yanında adli işler için de kullanıyorlardı.¹²⁷ İbn Manzûr'da yer alan bir bilgiye göre kurumun aynı zamanda Yahudilerin ibadetlerini yaptığı, bayramlarını kutladığı ve çeşitli eğlenceler tertip ettiği mekân olarak da işlev gördüğü anlaşılmaktadır.¹²⁸ Müslüman dincinin bu bilgisini, Sa'diya Gaon'un bir *responsasından* teyit etmek mümkündür. Irak bölgesinde kızların nişan törenleri *beytülmidras*larda yapılmaktaydı. Kayrevan cemaatine yazdığı bir *responsada gaon*, Irak bölgesinde damadın nişan yüzüklerini

¹²² Hirsch ve dğr., "Education", *JE*, V, 49.

¹²³ *Seelot u'Tšivot*, nşr. Ginzberg, II, 26.

¹²⁴ Bâbil Talmudu, Gitin 38b.

¹²⁵ Bâbil Talmudu, Megila 28a.

¹²⁶ Rivayetler için bkz. Ebû Davûd, Hudûd 27 (4445); İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, III, 430.

¹²⁷ Cevad Ali, VIII, 252; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 187.

¹²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV, 66-67; XI, 333.

kızın babasına *beytülmidra*sta din adamlarından oluşan bir cemaat huzurunda vermesinin yaygın bir âdet olduğunu belirtir.¹²⁹

İslamî dönemde *beytülmidras*lar gece gündüz eğitim verirdi. Bu mekanlarda akşamları, özellikle de *Sebt* akşamlarında, cemaatin yaşlılarının da katılımıyla *Tora* ve *Nev'im*'den bölümler okunurdu.¹³⁰ Her *beytülmidras*ın bir kütüphanesi ile yolda kalanlar ve misafirlerin ağırlandığı bir misafirhanesi de mevcuttu.¹³¹

*Beytülmidras*ların idaresinden *bet din*ler sorumluydu. *Beytülmidras* öğrencileri *bet din*lerden teşvik sadedinde yardımlar da görmüştür. Pumbedita *gaonu* Kohen Tsadek (görev yılları: 926-936), Yahudiliğe girmiş kölesini satan bir Yahudiyi, kölenin değerinin 10 katı para cezasına çarptırarak, paranın bir miktarını da *beytülmidra*sta okuyan öğrencilere dağıtmıştı.¹³² Ancak kurum varlığını daha çok *bet din*lere yapılan teberrularla sürdürmüştür. X. asırda İtalya Yahudi cemaatinden Rav Paltiel'in(*) Filistin ve Irak'ta Tevrat öğretimi yapılan *beytülmidras*ların (*batey midraşot*) yağ ihtiyaçlarının karşılanması için 1.000 dinar para gönderdiği belirtilir.¹³³

Yahudilerin X. asırdan itibaren ziraattan el çekerek ticaret ve diğer iş kollarına yönelmelerine paralel olarak ekonomik faaliyetlerini Irak bölgesinden Filistin ve Mısır'a kaydırmaları,¹³⁴ eğitim kurumlarına maddi des-

¹²⁹ *Tışvot ha-Geonim, Şa'arey Tsadek*, Selanik 1792, f. 18a'dan naklen Goitein, *A Mediterranean Society*, III, 88.

¹³⁰ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

¹³¹ Jastrow-Kohler, "Bet ha-Midrash", *JE*, III, 118.

¹³² Assaf, "Avadim ve Sahar-avadim Etsel ha-Yahudim...", *Tsiyon* 4 (1939), s. 96.

(*) Fatımiler döneminde İtalya'ya düzenlenen bir sefer sırasında bazı Yahudi ileri gelenleriyle beraber Oria'dan esir alınan Paltiel'den İslam kaynakları *Musa b. El'azar* olarak bahseder. Bkz. İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, nşr. Rıza Nizar, Beyrut [ty], s. 545. Dönemin meşhur Yahudi tabibi İshak el-İsraili'den Kayravân'da tıp tahsili yapan Paltiel, zekası ve hüneri sayesinde önce Fatımî sarayında tabip olmuş; daha sonra da Halife Muiz'in danışmanlığına getirilmişti. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahima'ets, *Sefer Yuhasin ספר יוחסין*, nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966, s. 16-17, İng. trc. 88-89; Bernard Lewis, "Paltiel: a Note", *BSOAS* 30 (1967), s. 179; Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, s. 228-229.

¹³³ Ahima'ets, *Sefer Yuhasin*, s. 19, İng. trc. 94.

¹³⁴ Süreçle ilgili detaylar için bkz. Arslantaş, *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, s. 93.

teklerin kesilmesine yol açmıştı. Fakir öğrencilerin masrafları karşılanamadığı için aileler, hayata daha çabuk atılmaları amacıyla çocuklarını okutmak yerine zanaata göndermeye başlamışlardı.¹³⁵ Durum, bu zor süreçte cemaat liderliği yapan Şerira Gaon'un mektuplarına da yansımıştır. Gaon, İskenderiye'deki Elhanan ben Şemarya'ya gönderdiği mektupta, yardımların gelmemesi dolayısıyla *beytülmidras*lardaki çocukların iâşe ve ibate masraflarını teminde zorlandıklarını belirtmiş; tarihî kurumların çökmemesi için, eskiden olduğu gibi buralara desteklerini devam ettirmeleri ricasında bulunmuştu.¹³⁶ Eğitim kurumlarının düştüğü bu zor durum, Şerira Gaon'un bir başka mektubunda şu şekilde dile getirilmiştir:

“...Bakın, şan ve şerefimiz sönüyor. Eğitim giderek geriliyor. Beytülmidraslar harap. Önceden beytülmidraslara (midraş hamışna) gönderilen âmâ çocuklar bile artık gönderilmez oldu. Son zamanlarda ne gelen var ne de giden. Mişna unutulmasın diye çocukları okula çekmek için elimizden gelen her şeyi yapmaya çalışıyoruz.”¹³⁷

Beytülmidrası bitiren öğrenciler istedikleri takdirde *yeşivaya* devam edebilirlerdi. Seyyah Petachia, Yahudi öğrencilerin Bağdat'taki *yeşivaya* diğer şehirlerdeki *beytülmidras*larda öğrenimlerini tamamladıktan sonra kabul edildiğini nakleder.¹³⁸

Günümüzde *beytülmidras*lardaki öğrenim *yeşivalarda* yapılmaktadır. Modern *yeşivalarda* her oturumda Talmud'tan belli bölümler okunmakta ve konu üzerine tartışmalar yapılmaktadır. Amerika ve İsrail'de her *yeşivada* Tevrat ve Talmud öğretimi yapılmakla beraber, hukukun (şahsî, borçlar, ceza ve medenî gibi) belli dallarına ağırlık veren *yeşivalar* da mevcuttur.^(*)

¹³⁵ David Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, s. 43; Mark Wischnitzer, *A History of Jewish Crafts and Guilds*, New York 1967, s. 55.

¹³⁶ S. Schechter, *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903, s. 122.

¹³⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 115.

¹³⁸ Petachia, *Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 99.

(*) İsrail'de meskun Türkiye kökenli arkadaşım Rav İlhan Eli Levi'ye hem verdiği bu bilgiler hem de Kudüs'teki bazı *yeşivaları* ziyaretime (21.06.2010) eşlik etmesinden dolayı teşekkür ederim.

3. Yahudilerde Kız Çocuklarının Eğitim-Öğretimi

Yahudilerde kız çocuklarının öğrenimine pek sıcak bakılmamıştır. Talmud *rabbî*lerinden Rav Eliezer (MS. I. asrın sonu-II. asrın başları), kız çocuklarına Yazılı Kanun'u (Tevrat) öğreten kimsenin, gereksiz bir iş yapmış olduğunu belirtir.¹³⁹ Mişna'da Rav Eliezer'e özgü bir yaklaşım olarak yer alan bu görüş, İslamî dönemin meşhur din adamı Maimonides tarafından benimsenmesinin ötesinde, genel bir kural olarak tespit edilmiştir. Kadınların Yazılı Kanun'u (*Tora şe-Bihtar*) öğrenmelerinin lüzumsuz (*tiflot*) olduğunu kabul eden Maimonides, kız çocuklarına Sözlü Kanun'dan (*Talmud: Tora şe-be'alpe*) temel bilgilerin öğretilmesinin ise bir yükümlülük olduğu (*eyno tiflot*) görüşündedir.¹⁴⁰ O, kız çocuklarına Yazılı Kanun öğretilmesine karşı çıkmasını, kızların entelektüel kapasitesinin erkek çocukların gerisinde olması ile de temellendirmeye çalışmıştır.¹⁴¹ Talmud'ta erkek çocukların "öğrenmek", kızların ise "dinlemek"le mükellef oldukları belirtilir.¹⁴² Bu anlayıştan dolayı, Yahudi kız çocuklarına sadece ibadetlerde okuyabilecekleri kadar İbranice duaların ezberletilmesi ile yetinilirdi. İslam dünyasında Yahudi kızların çoğu okuma-yazma bilmezdi.¹⁴³

Yahudi din adamlarının fetvaları (*responsa*) ile bazı *Geniza* dokümanlarından, kadınların ibadet için düzenli olarak sinagoga gittikleri bilinmektedir. Ancak kadınların cemaatle ibadet zorunluluğu olmadığı için, bunlara sadece temel bilgilerin verilmesi yeterli görülmüştür.¹⁴⁴ Fakat istikbalin ev hanımları olacak kız çocuklarına biçki-dikiş, nakış ve ev idaresiyle ilgili bilgiler yanında günlük hayatlarında kendilerine gerekli olan yerel dil (yaşa-

¹³⁹ Mişna, Sotah 3:4.

¹⁴⁰ Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 33; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 185.

¹⁴¹ Konuyla ilgili detaylar için bkz. Isaac Sassoon, *The Status of Women in Jewish Tradition*, Cambridge 2011, s. 100-101; Warren Zev Harvey, "The Obligation of Talmud on Women according to Maimonides", *Women and the Study of Torah*, ed. Joel Wolwelsky, Ktav Publishing House: NJ 2001, s. 36-37.

¹⁴² Bâbil Talmudu, Hagiga 3a.

¹⁴³ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 115; Ashtor, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah...", *Mahanayim* 108 (1966), s. 31.

¹⁴⁴ Baskin, "Hinuh Naşim Yahudiyot...", *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Horowitz, "ha-Bat bi'Tkufat ha-Geonim", s. 164; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 183.

nan bölgeye göre Arapça ya da Farsça) mutlaka öğretilirdi.¹⁴⁵ Bazı dokümanlarda “hanım öğretmen” (*el-mu'allime*) şeklinde zikredilen hanımların,¹⁴⁶ profesyonel öğretmenden ziyade "bahsi geçen işlerde kızlarla tecrübelerini paylaşan kimseler" olarak anlaşılması daha uygundur. Öte yandan İslam kültürünün her yönüyle baskın olduğu Bağdat gibi önemli bir bilim ve kültür merkezinde yaşayan Hayy Gaon, kız çocuklarının okutulmasını bütün gücüyle desteklemiştir.¹⁴⁷ Bazı *responsalarda*, *beytülmidrasa* giderek ders dinleyen kız çocukların, babaları tarafından ödüllendirildiği belirtilir.¹⁴⁸

Abbasîler döneminde bazı zengin ve entelektüel kimselerden kızlarını okutanlar da olmuştur. İstisna da olsa, Bağdat'ta *yeşiva* öğrencilerine ders verecek kadar bilgi ve birikim sahibi bir Yahudi hanımdan bahsedilir. Yahudi Seyyah Ratisbonlu Petachia (XII. asır) Bağdat'ta, erkek çocuğa sahip olmayan Pumbedita gaonu Samuel ben Ali'nin (ö. 1194) kızının, dinî konularda çok derin bilgiye sahip bir hanım olduğunu nakleder. Bu hanım, kendisi binanın içerisinde erkek öğrenciler dışarıda iken, pencere gerisinden *Tora* dersleri vermekteydi. Petachia, perde gerisinden ders veren bu hanımın, erkek öğrenciler tarafından görülmemesini hayret dolu ifadelerle nakleder.¹⁴⁹ Benzer şekilde aynı asırda (XII. asır) Irak'ın Dakûk kasabasında “*Kâtibe*” ya da “*Müstensih Kadın*” olarak meşhur olmuş bir Yahudi hanımdan bahsedilir. Bu hanımın bizzat yetiştirdiği oğlu ‘Azarya, Yahuda el-Harizî'nin (1160-1230) kasabayı gezdiği sırada cemaat başkanlığı yapmaktaydı.¹⁵⁰

Kimsesiz kız çocuklarının temel eğitimleriyle *bet dinler* ilgilenirdi. Bir *Geniza* dokümanında 1095 yılında vefat eden bir kadının bıraktığı biri ergen, diğeri 10 yaşlarında iki kızın bakımını üstlenen (Fustat) *bet dinin*,

¹⁴⁵ Horowitz, “ha-Bat bi”Tkufat ha-Geonim”, s. 163-164; Baskin, “Hinuh Naşim Yahudiyot...”, *Pe'amim* 82 (2000), s. 31; Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 183.

¹⁴⁶ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 185.

¹⁴⁷ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 115.

¹⁴⁸ Assaf, *Tekufat ha-Geonim ve Sifrutaha*, s. 112.

¹⁴⁹ Petachia, s. 100. Kaderin tecellisi, *Gaonla* kızı aynı günde ölmüşlerdi. Ölümüne çok üzülen bir Yahudi şair: “*Tanrı iki kuzunun aynı günde kurbanını yasaklamışken, insafsız ölüm, kızı ile babasını aynı anda alarak nasıl bu kadar gaddarlaşabilir!*”, şeklinde bir mersiye ile ağıt yakmıştır. Bkz. David S. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949, s. 70-71

¹⁵⁰ Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 184.

bunların belli-başlı duaları ezberlemeleri ve temel aritmetik (*hisab*) öğrenmeleri için bir hoca tuttuğu belirtilir.¹⁵¹

4. Sonuç

Asırların getirdiği sürgün tecrübesi Yahudilere cemaat olarak ayakta kalmanın, eğitimden geçtiği gerçeğini öğretmişti. Sürgün yıllarında baskılardan ders alan din adamları, sürgün devam ettiği müddetçe eğitim ve öğretimin eylemden daha önemli olduğunu düşünerek cemaatlerin dinî eğitimine ağırlık vermişlerdi.

Dinî eğitime çok önem veren Yahudilerde öğrenci yetiştirmek din adamları için onur kabul edilmiş, anne ve babalar çocuklarını eğitmekle cehennem azabından kurtulacaklarına inanmışlardır. Yerleşim birimlerinde eğitim-öğretim kurumlarının varlığı zorunlu hale getirilirken, cemaatlerdeki fakir ve yetim öğrencilerin eğitim masrafları da cemaat yönetimleri tarafından karşılanmıştır.

Abbasîler döneminde Yahudi eğitiminin temelini, Tevrat ve Talmud öğrenimi teşkil etmiştir. Müslümanlardaki karşılığı *küttâb* (*mekteb*) olan, 6-7 yaşlarında başlanan ve *bet ha-sefer* olarak adlandırılan ilkokullar, miladın ilk asrında yaygın bir şekilde açılmaya başlamıştır. Günlük ibadetlerde duaları okuyabilecek kadar İbranîce öğrenmenin zorunlu olduğu ilkokullarda çocuklara bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı. İslam toplumuyla bütünleşmeye paralel olarak öğrencilere basit hesap bilgileri ile Arapça yazımı da öğretilmeye başlamıştır. Erkek çocukların öğretimine önem veren Yahudiler arasında kız çocuklarının öğrenimine ise pek sıcak bakılmamıştır. Ancak İslam toplumuyla bütünleşen bazı zengin ve entelektüel Yahudilerden kızlarını okutanlar olmuştur. Küçük cemaatlerde veya köylerde dersler öğretmene veya cemaatin ortak kullanımına ait "*heder*" adı verilen "oda"larda yapılırdı. Fiziksel ortamın hiç de uygun olmadığı bu odalarda sıkı bir disiplin uygulanır; disiplin de genelde falakayla sağlanırdı. İlkokullarda çocuklara dersler kâtip ve *hazan* gibi cemaat görevlileri tarafından

¹⁵¹ "...fi en te'huze háze'l-binteyni tü'allimehum er-rakam ve yecüü ilá'd-dári men yü'allimehum es-saláte: העלמהם אלצלאה מן ילדי אלדאר ויגי אלי אלדארם תעלמהם אלבנתן תעלמהם אלצלאה". Bkz. TS 12.493'ten naklen Goitein, "Side Lights on Jewish Education...", s. 101, İng. trc. 88-89.

verilirdi. Maaşları cemaat tarafından karşılanan ilkokul öğretmenlerinin, ücret yetersizliği ile ilgili bazı şikâyetleri *Geniza* dokümanlarına yansımıştır. İlkokullarda Nisan ve Tişri ayları hariç, bütün yıl eğitim yapılır; hafta içerisinde ise *Sebt* (*Şabat*) hariç, her gün eğitim verilirdi.

Yahudilerde orta öğretim İslam kaynaklarında "*beytülmidrâs*" olarak bahsedilen *bet ha-midrâs*larda yapılırdı. MÖ. I. asırdan itibaren kurulmaya başlayan *beytülmidrâs*lar, aynı asrın sonunda iyice yaygınlaşmıştı. İslamî dönemde Yahudilerin yaşadığı her yerleşim biriminde çocukların eğitimi için en az bir sinagog ve *beytülmidrâs*ın inşâ edilmesi, orada yaşayan cemaatlere zorunlu kılınmıştı. İslam kaynaklarında zaman zaman "*führ*" şeklinde de bahsedilen *beytülmidrâs*lar, sinagogların hemen yanında inşa edilirdi. Öğretim ise Mişna ve Talmud merkezli idi. *Beytülmidrâs*larda öğrencilere bir Yahudide bulunması gereken vasıflar ve buna uygun alışkanlıklar da kazandırılmaya çalışılırdı. Cemaatlerin düğün, nişan ve bayram gibi farklı sosyal etkinlikleri için de kullanılan *beytülmidrâs*ların idaresinden *bet din*ler sorumluydu.

Yahudiler, Abbasîler döneminde eğitim-öğretim kurumları açısından en organizeli cemaatlerden biri idi. Kurumsal tecrübeleri miladın ilk asırlarına dayanan Yahudiler, Mesih gelmeden önce mesihî toplumun oluşturulmasında eğitilmiş toplumu önemi çok iyi anlamış; boş yere isyanlar yerine cemaatlerini dinî yönden eğitmeye yoğunlaşmışlardır. Bu durum onları, yaşadıkları toplumda farklı kılarken, tarih boyunca onlara cemaat olarak varlıklarını devam ettirme imkânı da vermiştir. Din eğitimine her hal ve şartta öncelik veren Yahudiler, bu tutumlarını günümüzde de hâlâ devam ettirmekte, gerek İsrail gerekse dünyanın değişik devletlerinde kurdukları cemaat okullarında çocuklarını eğitmektedirler.

5. Sözlük

Aşkenaz: Orta Çağ İbranîcesinde bugünkü Almanya topraklarını tanımlayan sözcük. O dönemde bu bölgede yaşayan Yahudiler için kullanılan tabir, günümüzde İsrail Devleti'nde Orta ve Doğu Avrupa bölgesinden gelenler için kullanılmaktadır.

Av: Yahudi takviminin, miladî takvimin Temmuz-Ağustos aylarına denk düşen 5. ayı.

Bâbil: Mezopotamya'da adını aldığı Bâbil şehri etrafında kurulmuş, Sümer ve Akad topraklarını kapsayan eski bir yerleşim birimi. Bâbil'in merkezi bugünkü Irak'ın el-Hille kasabası üzerinde yer almaktadır.

Bereşit: Tevrat'ın ilk kitabı. *Tekvin*.

Bet din: Yahudilerin örgütlendikleri merkezlerde en az bir başkan ve iki yardımcından oluşan, yerel cemaatlerin her türlü meselelerinden sorumlu idarî ve dinsel yargı kurulu.

Bühr: Bkz. Führ.

Cizye: Orta Çağ'da Müslüman devletlerin hakimiyetinde yaşayan gayri müslimlerden ekonomik durumlarına göre devlet tarafından alınan senelik vergi. Baş vergisi.

Dayan: Yerel cemaatlerde en az bir başkan ve iki yardımcından oluşan idarî kuruldaki (*bet din*) üyelerden biri. İki yardımcından biri. Başkana (*av bet din*) yardım eden din adamı.

Diyaspora: Herhangi bir milletin veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer; Yahudilerin ana yurtlarından ayrılarak yabancı ülkelerde yerleşen kolları.

Edom: Yahudilerin Esav soyundan gelenlere, orta çağlarda ise Roma ve Bizans için kullandıkları tabir.

Ester Tomarı: Yahudilerin *Purim* bayramlarında okudukları Ahd-i Atık'ın bir (*Ester*) bölümü. Ayrıca bkz. *Purim*.

Fısıh: *Pesah*. Yahudilerin Nisan ayının 15. günü, Mısır esaretinden kurtuluşları anısına kutladıkları, Türk kültüründe "hamursuz bayramı" olarak bilinen bayram.

Führ: Bazı İslam kaynaklarında Yahudilerin *beytülmidrasi* için kullanılan Nabatîce terim.

Gaon: Talmud'un redaksiyonunu yapan (*Tanaim*) ve şerh eden (*Savoraim*) din adamlarından sonra yaşamış ilim adamları. İslamî dönemde Sura ve Pumbedita *yeşivalarının* başkanları.

Geniza (veya Kahire Genizası): Sinagoglarda kullanılamayacak kadar eskimiş İbranîce dinî kitapların veya kutsal araçların saklandığı ahşap oda veya bölüm.

Hadîs: Hz. Muhammed'in sözleri veya O'nun (as.) fiil ve onaylarının sözle ifadesi.

Haftara: Tevrat'ın haftalık bölümünün ardından okunan *Neviim* (Peygamberler) kitabı bölümü.

Haham: İbranîce ve Aramîce'de "bilge" anlamına gelen terim. Tevrat ve Talmud üzerine gerekli eğitimi aldıktan sonra, bir Yahudi cemaatine ruhanî önderlik yapma yetkisini kazanmış din adamı.

Havra: Bkz. Sinagog.

Hazan: "Cemaat temsilcisi" anlamına gelen ve "*şaliah tsibur*" olarak da isimlendirilen kimse. Müslümanlardaki "cami imam"ı gibi, sinagogda ibadeti sevk ve idare eden din adamı.

Herem: Yahudilerde din adamlarının emirlerine karşı gelen ya da dinî kuralları ihlal edenlere verilen cemaatten dışlama cezası.

Kadiş: Aramîce "mukaddes, kutsal". Tanrı'yı öven veya ölülerine yas tutanların okuduğu Aramîce dua.

Karai/ler: İslamî dönemde (VIII. asır) Irak'ta ortaya çıkan ve Tevrat'ı (*Tanah*) dinî hükümlerin yegâne kaynağı kabul eden Yahudi mezhebine mensup kimse/ler.

Kipur: Kefaret günü. Yahudilerin en kutsal günü kabul edilen bu günde 25 saatlik oruç tutmak Tevrat'ın bir emridir.

Kohen: Harun Peygamber'in soyundan gelen, Mabet'te (*Bet ha-Mikdaş*) çeşitli ritüelleri yapmakla görevli kimse. "*Rabi*" ya da "*haham*" ile aynı anlama gelmemektedir.

Küttâb: İslam dünyasında ilköğretim seviyesindeki okullara verilen ad. Osmanlı döneminde bu okullar "sıbyan mektebi" veya "mahalle mektebi" olarak adlandırılmışlardır.

Mehir: Erkeğin evlenirken eşine verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği para veya başka bir mal. Mehir, ödenme zamanına göre, *muaccel* ve *müeccel* olmak üzere ikiye ayrılır. *Muaccel mehir*, peşin olarak ödenen mehirdir. *Müeccel mehir* ise, ödenmesi sonraya bırakılan mehirdir. Bu mehrin ödenmesi için herhangi bir zaman belirlenmişse, bu tarih geldiğinde kadın mehre hak sahibi olur. Bir vakit belirlenmemişse, boşanma halinde kocanın bu mehri ödemesi gerekir.

Mesih: Yahudilerin Davud Peygamber'in soyundan gelecekte çıkacağını bekledikleri kurtarıcı.

Midraş: İslamiyet'teki tefsir ilmindeki benzer metotlarla, Yahudilikte kutsal metinleri okuyup değerlendirme yöntemi.

Mikve: Sinagogun bitişiği ya da yakınında inşa edilen, değişik nedenlerle maddî ve manevî temizliğini kaybeden bir Yahudinin içerisine girip yıkandığı havuz.

Mişna: Talmud'un temelini oluşturan, Yahudi sözlü geleneğinin nesilden nesile aktarıldıktan sonra Yahuda ha-Nasi tarafından yapılan ilk yazılı derlemesi.

Mitsva (çoğ. mitsvot): Sözlükte "vecîbe, emir" anlamına gelmektedir. Yahudilerin uymaya mecbur olduğu 613 emirden her biri. Ancak dinen yapılması tasvip edilen herhangi güzel bir davranış da "sevap" anlamında "mitsva" olarak isimlendirilebilmektedir.

Neviim: Kitab-ı Mukaddes üç bölümden oluşmaktadır: *Tora* (Tevrat), *Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuvim* (Kitaplar). Kitab-ı Mukaddes'in ikinci bölümünü oluşturan *Neviim*, İsrailoğulları'na gönderilen nebilerden bahseden bölümdür. *Neviim*'de iki grup peygamberden bahsedilir: İlk peygamberler ve sonraki peygamberler. İlk peygamberler Yeşu, Hakimler, Samuel (I-II) ve Krallar (I-II); sonraki peygamberler ise İşaya, Yeremya, Hezekiel, Hoşea, Yoel, Amos, Ovadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakuk, Tsefanya, Haggay, Zeharya ve Malaki'dir.

Pesah: Bkz. *Fısth*.

Purim: Adar (Şubat-Mart) ayının 14. ve 15. günü Pers kralı Ahaşveroş'ın veziri Haman'ın (*Haman ha-Raşa*) hile ve tuzağından kurtuluşu anısına kutlanan bayram.

Rabbanî/ler: İslamî dönemde Yahudi cemaatlerinin çoğunluğunu teşkil eden, hem o dönem hem de günümüzde geleneksel Yahudiliği temsil eden cemaat. Ortodoks Yahudiler.

Rabbi/Rabi: Arapça “efendi” veya “üstat” manasına gelen “rabbi”, dini öğreten ve Yahudi hukukunu ilgilendiren konularda karar vermeye yetkili kişidir.

Rav: *Yeşivalarda* görev yapan, ders veren din adamı.

Re'sü'l-câlut: Sürgün dönemlerinde Yahudileri yöneten, Davud Peygamber'in soyundan gelen kimseler. İbranice *roş ha-gola*, Aramice *reş galuta* olarak isimlendirilen bu kimseler, Yahudileri Müslüman idareciler nezdinde temsil eden siyasî cemaat liderleri idi.

Responsa: İslam hukukundaki *fetvalara* tekabül eden, Yahudi hukukunda *Şeelot u'Tışvot* (kısaca *ŞuT*) olarak isimlendirilen “*responsa*”, Talmud'un derlenmesinden sonra başlayıp günümüze kadar gelişerek devam eden bir hukuk faaliyetidir.

Roş ha-Şana: Yahudi takvimine göre yılbaşı. Tişri ayının ilk gününde bu vesileyle yapılan bayram.

Sebt: *Şabat*, yani Cumartesi günü. Yahudilerin dinlenme günü. Her Yahudinin işlerine ara verip dinlenmesi vecîbe olan gün.

Simhat Tora: Kelime anlamı “Tevrat sevinci”. Tevrat hatminin tamamlandığı, Çardaklar bayramının dokuzuncu gecesinde yapılan tören.

Sinagog: Yahudilerin ibadet etikleri mekân. Yahudi mabedi. Havra.

Siyon: Bkz. Tsiyon.

Sofer: Talmud'un emri gereği her cemaatte bulunması zorunlu din adamı. “Kâtip” veya “müstensih” olarak tercüme edilebilir. Yahudilerde önemli bir dinî hizmeti ifâ eden bu kimseler, *SeTeM* olarak ifade edilen *Sefer Tora* (Tevrat) *Tefilin* ve *Mezuzaların* istinsahını yapmaktadır.

Sukot: Çardaklar bayramı. Yahudilerin Tişri ayının 15. günü (Eylül-Ekim sonları arası) kutladıkları 8 günlük bir bayram olup Mabed'in ayakta olduğu dönemde hac ettikleri üç kutsal festivalden (*şaloş regalim*) biri idi.

Şabat: Bkz. *Sebt*.

Talit: Her Yahudinin sabah ibadetinde giymesi zorunlu olan, kenarlarında emirlerin hatırlatıcısı olarak püsküller (*tsitsit*) bulunan, dikdörtgen şeklindeki ibadet şalı.

Talmud: Tevrat'ı tefsir eden, Yahudi geleneğinde Tevrat derecesinde önem verilen sözlü geleneğin derlemesi.

Tanah: Kitab-ı Mukaddes. *Tora*, *Neviim* ve *Ketuwim* adlı bölümlerin oluşturduğu Yahudi kutsal kitabı.

Tevrat: Kitab-ı Mukaddes'i oluşturan *üç kitaptan* [*Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuwim* (Kitaplar)] Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye kitabından oluşan bölümün ilki.

Tora: Bkz. Tevrat.

Tsiyon: Kudüs'te Süleyman Peygamber'in yaptığı Mabed'in bulunduğu yere yakın tepenin adı. Bu ad zamanla önce Kudüs'ü sonra bütün İsrail'i ifade eden bir terim haline gelmiştir.

Yekum Purkan: Aşkenaz Yahudilerinin *Sebt* günü "*Haftara*" duasından sonra okudukları dua (*beraha*).

Yeşiva: Akademi. Yunanca "*Sanedrin*" kelimesinin İbranice karşılığı olan "*yeşiva*", cemaat yöneticilerinin bir araya gelerek karar aldıkları "*mec-lis*" anlamına gelmektedir. İslamî dönemde Irak'ta Sura ve Pumbedita'da, Filistin'de ise, adını bölgeden alan (Filistin Yeşivası) *yeşivalar* vardı. Bu kurumlar cemaatleri dinî açıdan yönlendiren, problemlerine çözüm bulan ve cemaat işlerinde hizmet verecek din adamları yetiştiren, aynı zamanda idarî fonksiyonu da olan en yüksek dinî eğitim kurumları idi.

KAYNAKLAR**Sürelî Yayın Kısaltmaları****BSOAS:** Bulletin of the School of Oriental and African Studies.**DİA:** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**EJd:** Encyclopedia Judaica**İA:** Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**JE:** The Jewish Encyclopedia**JH:** Jewish History**JNES:** Journal of the Near Eastern Studies“Abak”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I, 7.Abramson, S., *ba-Merkazim ve bi-Tefutsot bi-Tkufot ha-Geonim במרכזים ובתפוצות בתקופות הגאונים [Gaonluk Döneminde Merkezlerde ve Sürgünde (Yahudi Cemaatleri)]*, Yeruslayim 1965.Agus, A. Yitshak, “Tıšuvot Geoney Erets Yisrael ve Bavel תשובות גאוני ארץ ישראל ובבל” [Filistin ve Irak (Bâbil) Gaonlarının *Responsaları*], *Horev* 12 (1956-57), ss. 194-216.Ahima’ets ben Paltiel (1017-1060), *Sefer Yuhasin ספר יוחסין [The Chronicle of Ahimaaz]* [Şecere Kitabı], nşr. ve notlarla İng. trc. Marcus Salzman, New York 1966.Amram (ben Şeşna) Gaon (ö. 871), *Seder ר' עמרם גאון Seder [Amram Gaon'un Dua Kitabı]*, Part I, Hebrew text with Critical apparatus trans. with notes and Int. by David Hedegard, Motala 1951; Part II, *The Order of Sabbath Prayer*, Text edition with English trans. and Int. by Av Tryggve Kronholm, Centraltryckeriet: Boras 1974.Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbe Yayınları: İstanbul 2005._____, *İslam Toplumunda Yahudiler, Abbasî ve Fatimî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İz Yayıncılık: İstanbul 2008._____, *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler*, MÜİF Vakfı Yayınları: İstanbul 2009.

- _____, "Orta Çağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdarî Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslar arası Sempozyum 7-9 Kasım 2008*, MÜİF Vakfı: İstanbul 2011, ss. 319-345.
- Ashtor, Eliyahu, [Strauss], "Kavim li-Dmuta şel ha-Kehila ha-Yahudit be-Mitsrayim be-Yemey ha-Beynayim קווים לדמותה של הקהילה קווים לדמותה של הקהילה" [Ortaçağ Mısırı'ndaki Yahudi Cemaatlerinin Bazı Hususiyetleri], *Tsiyon* 30 (1965), ss. 61-78; 128-154.
- _____, "ha-Hinuh ha-Yahudi be-Aratsot ha-Mizrah be-Yemey ha-Beynayim החינוך היהודי בארצות-המזרח בימי הביניים" [Orta Çağ'da Doğu Yahudilerinde Eğitim-Öğretim], *Mahanayim* 108 (1966), ss. 30-34.
- Assaf, Simha, *Tekufat ha-Geonim ve Sifruteha, Hartza'ot ve Şi'urim תקופת הגאונים וספרותה הרצאות ושיעורים* [Gaonluk Dönemi ve Edebiyatı], nşr. Mordehay Margoliot, Yeruşalayim 1955.
- _____, "Avedim ve Sahar-avedim etsel ha-Yahudim be-Yemey ha-Beynayim עבדים וסחר-עבדים אצל היהודים בימי הביניים" [Orta Çağ'da Yahudilerin Köle Edinmesi ve Köle Ticaretindeki Roller], *Tsiyon* 4 (1939), ss. 91-125.
- Bareket, Elinoar, *Fustat on the Nile, The Jewish Elite in Medieval Egypt*, Brill 1999.
- Baron, Salo Wittmayer (1895-1989), *A Social and Religious History of the Jews*, I-XI, Columbia University Press: New York 1957.
- _____, *The Jewish Community its History and Structure to the American Revolution*, I-III, The Jewish Publication Society of America: Philadelphia 1945.
- _____, "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume*, American Academy for Jewish History: New York 1943, s. 9-74.
- Baskin, Judith R., "Some Parallels in the Education of Medieval and Christian Women", *JH* 5 (1991), ss. 41-51.
- _____, "Hinuh Naşim Yahudiyot ve Haskalatan be-Yemey ha-Beynayim be-Aratsot ha-İslam ve ha-Natsrut חינוך נשים יהודיות והשכלתן בימי הביניים בארצות האסלאם והנצרות" [İslam ve Hıristiyan Dünyasındaki Yahudi Kadınların Eğitim-Öğretimi], *Pe'amim* 82 (2000), s. 31-49.

- Behar, Nisim, *El Gid Para El Pratikante- Dini Uygulama Rehberi*, trc. Mordehay Yanar, İstanbul 2004.
- Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabba- Ömer Enis et-Tabba, Beyrut 1987.
- Benjamin (*mi-Tudela*) (XII. asır), *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- Ben-Sassoon, Menahem, "Varieties of inter-Communal Relations in the Geonic Period", *The Jews of Medieval Islam, Community, Society and Identity*, ed. Daniel Frank, E.J.Brill: Leiden-New York-Köln 1995, ss. 17-31.
- Berlin, Charles, "A Sixteenth-Century Hebrew Chronicle of the Ottoman Empire: *the Seder Eliyahu Zuta* of Elijah Capsali and its Message", *Studies in Jewish Bibliography History and Literature in Honor of I. Edward Käv*, ed. Charles Berlin, New York 1971, s. 21-44.
- Bloch, Abraham P., *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, Ktav Publishing House: New York 1980.
- Buharî, Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *Sahih*, I-VI, nşr. Mustafa el-Boğa, Beyrut 1407/1987.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Muhtâr fi'r-Reddi ale'n-Nasâra*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411.
- Cevad, Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1976-1978.
- Durî, Abdülaziz, "Enbar", *DİA*, XI, 171.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünen*, Cidde 1998/1419.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, I-XXV, Kahire 1963.
- Fischel, Walter J., "Hamadan", *Ejda*, VII, 1219-1220.
- Friedman, Mordechai A., "Poligamya - Te'udot u'Tişuvot min ha-Gniza תעודות ותשובות מן הגניזה – פוליגאמיה" [Yahudilerde Çok Eşlilik-Geniza'dan Örnek Dokümanlar], *Tarbits* 43 (1973-74), ss. 166-198.
- Gil, Moshe, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden: E.J. Brill 1976.
- _____, *Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Müslimî ha-Rişona ארץ-ישראל בתקופת* המוסלימית הראשונה [*İlk İslamî Dönemde Filistin*], I-III, Yeruslayim 1983.

- _____, *be-Malhut Yişmael bi'Tkufat ha-Geonim* במלחות ישמעאל בתקופת הגאונים [Gaonluk Döneminde Müslüman Hakimiyetinde (Yahudiler)], I-IV, Yeruşalayim 1997.
- _____, “Megilat Eviyatar- Makor le-Toldot Maavakiya şel Yeşivat Yeruşalayim be-mi-Hatsit ha-Şiniya şel ha-Mea he-yod-alef, מגילת אביתר – מקור לתולדות מאבקה של ישיבת ירושלים במחצית השנייה של המאה הי"א קריאה חדשה של המגילה” [XI. Asrın İkinci Yarısında Yaşanan Kudüs Yeşivası Gaonluğu Mücadelesi İçin Bir Kaynak Olarak *Eviyatar Gaon Tomarı*], *Perekim be-Toldot Yeruşalayim be-Yemey ha-Beynayim*, ed. Benjamin Z. Kedar-Zvi Baras, Yeruşalayim 1979, ss. 39-106.
- Goitein, Şlomo Dov, *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.
- _____, “A Jewish Business Woman of the Eleventh Century”, *Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*, ed. Abraham A. Neuman-Solomon Zeitlin, Philadelphia 1967, ss. 225-242.
- _____, “Side Lights on Jewish Education from the Cairo Geniza”, *Gratz College Anniversary Volume, on the Occasion of the Seventy-fifth Anniversary of the Founding of the College 1895-1970*, ed. Isidore David Passow-Samuel Tobias Lachs, Philadelphia 1971, ss. 83-111.
- Golb, Norman, "The Topography of the Jews of Medieval Egypt", *JNES* 33 (1974), ss. 116-147.
- Grossman, Avraham, “ha-‘Aliya le-Erets-Yisrael bi'Tkufat ha-Kivuş ha-Muslimi ha-Rişona העלייה לארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המסלמי” [İlk İslamî Dönemde Yahudilerin Filistin'e Yaptığı Göçler], *Cathedra* 8 (1978), ss. 136-144.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I-II, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1990.
- Harvey, Warren Zev, "The Obligation of Talmud on Women according to Maimonides", *Women and the Study of Torah*, ed. Joel Wolwelsky, Ktav Publishing House: NJ 2001, ss. 35-49.
- Hirsch, Emil G. ve dğr., “Education”, *JE*, V, 47-53.
- Horowitz, Yehoshua, “ha-Bat bi'Tkufat ha-Geonim הבת בתקופת הגאונים” [Gaonluk (İslam) Döneminde Yahudi Kızları], *Divrey ha-Kongres ha-*

'*Olami ha-Esiri le-Mada'ey ha-Yahadut (Yeruşalayim 16-24 be-Ogust 1989, Hativa Gmel: ha-Yetsira ha-Ruhanit ha-Yahudit)*, I, Yeruşalayim 1990, ss. 163-170.

İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed (ö. 668/1269), '*Uyünü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, nşr. Rıza Nizar, Beyrut [ty].

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-IV (İki mücellet), nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr., Beyrut [ty].

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemalüddin Muhammed (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Daru Sadr [ty].

Jastrow, Marcus-Kaufmann Kohler, "Bet ha-Midrash", *JE*, III, 116-118.

Kaplan, Zvi, "Batlanim", *Ejd*, VI, 325.

Kettânî, Muhammed Abdülhay (ö. 1962), *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, I-III, trc. Ahmet Özel, İstanbul 1993.

Khayyat, Shimon L., "The Interrelationship between Jews, Christians, Moslems and Others, as Reflected in Arabic Proverbs", *Essays on the Occasion of the Seventieth Anniversary of The Dropsie University (1909-1979)*", eds. Abraham I. Katsh-Leon Nemoy, The Dropsie University: Philadelphia 1979, ss. 237-263.

Kutsal Kıtâp ve Deuterokanonik Kıtâplar, The Bibli Society in Turkey, 2003.

Lewis, Bernard, "Paltiel: a Note", *BSOAS* 30 (1967), ss. 177-181.

Mann, Jacob, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I-II, Hebrew Union College Press: Cincinnati, Ohio, USA, 1931.

_____, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, Oxford University Press: Oxford 1969.

Marx, Alexander, "Rab Saadia Gaon", *Essays in Jewish Biography*, Philadelphia 1947, s. 3-38.

Mes'udî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), *Mürücü'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher*, I-IV, nşr. M. Muhiddin Abdülhamid, es-Seâde: Mısır 1964.

- Petachia (Ratisbonlu) (XII. asır), *Tudelah Benjamin ve Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 93-121.
- Reif, Stefan C., *A Jewish Archive from Old Cairo, The History of Cambridge University's Genizah Collection*, Curzon Press: 2000.
- Rosenthal, Herman-Peter Wiernik, "Heder", *JE*, VI, 314.
- Safrai, Şmuel, "Elementary Education, its Religious and Social Significance in the Talmudic Period", *Jewish Society through the Ages*, eds. H.H. Ben-Sasson-S. Ettinger, Schocken Books: New York 1969, ss. 148-169.
- Sassoon, David S., *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949.
- Sassoon, Isaac, *The Status of Women in Jewish Tradition*, Cambridge 2011.
- Schechter, S., *Saadyana, Geniza Fragments of Writings of Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903.
- Scheiber, Alexander, "Kata' Nosef mi-Megilat Ovedya ha-Ger ha-Normandi הגר הנורמנדי קטע נוסף ממגילת עובדיה הגר הנורמנדי" [Yahudiliğe Giren Ovedya ha-Normandi'nin Tomarından Bazı Parçalar], *Kiryat Sefer* 30 (1954-55), ss. 93-98.
- Sidur Kol Ya'kov ke-Minhag Aram-Tisova* סדור קול יעקב כמנהג ארם צובה, trc. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul 2005.
- Streck, M., "Enbar", *IA*, IV, 264-265.
- Seelot u'Tšivot ha-Geonim min ha-Gniza aşar be-Mitsrayim*, שאלות ותשובות של גאונים מן הגניזה אשר במצרים, nşr. Louis Ginzberg, New York 1968.
- Şerira Gaon (906-1006), *İgeret Rav Şerira Gaon-Meturgam le-Laşon ha-Kodeş* אגרת רב שרירה גאון [Rav Şerira Gaon'un Mektubu], nşr. ve İbranîceye trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1991; İng. trc. *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, trc. R. Nosson Dovid Rabinowich, Yeruşalayim 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *(Tefsîr) Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1984.
- Wischnitzer, Mark, *A History of Jewish Crafts and Guilds*, New York 1967.
- "Yerkum Purkan", *Ejd*, XVI, 735.